

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

АБАЙ

Шығармаларының академиялық толық жинағы

ҮШІНШІ ТОМ

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫНЫҢ
ҒЫЛЫМИ СИПАТТАМАСЫ

ҚАЗАҚ АҚЫНЫ ИБРАҒИМ ҚҰНАНБАЙҰҒЫЛЫНЫҢ ӨЛЕҢІ

Бастырған: Кәкітай, Тұғраұл Құнанбай ұғландары

С.-Петербург. «Восточная» электро-печатня.

И. Бораганский

В.О. средн. п.р. 1

1909

Алматы «Атамұра» 2025

**Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитеті**

**М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының
ғылыми кеңесі ұсынған**

«Академиялық басылым» сериясының негізі 2020 жылы қаланған

Идея авторы және жоба жетекшісі:

ҚР ҰҒА-ның академигі, филология ғылымдарының докторы

Кенжесхан Матыжанов

Редакция алқасы: Матыжанов К. І. (төраға), Қирабаев С. С., Мырзахметұлы М.,
Қасқабасов С. А., Жұртбай Т. Қ., Мәдібаева Қ. Қ., Қорабай С. С., Шапай Т. М.,
Қыдыр Т. Е., Әуесбаева П. Т., Шүкіман Е. Т.

Пікір жазғандар: Филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА-ның академигі
Қамзабекұлы Д., филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА-ның корреспон-
дент-мүшесі Жақып Б. Ө.

Томның редакция алқасы: Матыжанов К. І. (жоба жетекшісі, идея авторы),
Қорабай С. С. (жауапты редактор), Қыдыр Т. Е. (жауапты шығарушы), Әуесбаева П. Т.,
Жұматаева А. Н.

А 13 Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. Үшінші том
(томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Матыжанов К. І., Қорабай С. С.,
Қыдыр Т. Е., Әуесбаева П. Т., Жұматаева А. Н.). – Алматы: Атамұра, 2025. –
400 бет.

ISBN 978-601-10-0712-2

Абай шығармаларының академиялық толық жинағы ұлы ақынның қолжазбалары мен ілкі басылымдарға жүргізілген текстологиялық зерттеулер негізінде қайта сараланып, мазмұндық, мәтіндік, құрылымдық тұрғыдан толықтырылып, жаңаша жүйеленіп басылып отыр.

Академиялық жинақтың үшінші томына ақын шығармаларының 1909 жылы Петербург қаласында жарық көрген тұңғыш жинағының литографиялық көшірмесі мен қазіргі қазақ жазуына түсірілген нұсқасы және еліміздің қолжазба қорларына жинақталған қолжазбалардың ғылыми сипаттамасы топтастырылған.

**АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫ
ҚОЛЖАЗБАЛАРЫНЫҢ
ҒЫЛЫМИ СИПАТТАМАСЫ**

Садуақас Шормановтың өлеңдерімен бірге Абайдың мынадай жыр жолдары берілген: «*Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да*», «*Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы*», «*Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек*», «*Қыран бүркіт не алмас, салса баптап*», «*Байлар жүр жиган малын қорғалатып*», «*Қазағым, қалың елім, қайран жұртым*», «*Бүркітші күн боранда шығады аңға*», «*Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат*», «*Талай сөз мұнан бұрын көп айтқанмын*», «*Ұрлық, сұмдық, қулықпен мал табылмас*», «*Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей*», «*Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан*», «*Қараша менен желтоқсан сол бір-екі ай*», «*Ішім өлген, сыртым сау*», «*Қажымас дос халықта жоқ*», «*Бойы бұлғаң*».

Бұл өлеңдердің әр жолы араб санымен нөмірленген («*۱-كۈنكليم قايتدى*», «*دوستن ده دوشماننان ده*», «*۲-الداماعان كم قالدى ترى جانده*», «*سوز صاراسى ۱۳-اولانك سوزدونك بادشاسى*»). Осындағы алғашқы алты өлең реттік санымен белгіленген де (209 жол), «*Бүркітші күн боранда шығады аңға*» деген өлеңнен реттік саны жаңадан басталған. Одан кейінгі өлеңдері жеке-жеке нөмірленген. Ақынның бүгінгі жинақтарда жеке туынды ретінде беріліп жүрген «*Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат*», «*Талай сөз мұнан бұрын көп айтқанмын*» өлеңдері «*Сұхбат*» деген атпен бір өлең ретінде тұтас берілсе, «*Ұрлық, сұмдық, қулықпен мал табылмас*», «*Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей*» деген шығармалары «*Кәсіп*» деген атпен біріктіріліп жазылған. Сондай-ақ, «*Ішім өлген, сыртым сау*», «*Қажымас дос халықта жоқ*», «*Бойы бұлғаң*» деген өлеңдер бір реттік санмен берілген.

Қалпына келтірілуі: Қолжазба микрофильмде сақталып, кейіннен фотокөшірмесі жасалған.

Ақауы: Қолжазба жақсы сақталған. Бірақ микрофильмнен көшірілгенде кейбір беттері қисық түскен.

Көлемі: Электрондық нұсқасында 32 бет.

Княз Худашев қолжазбасынан үзінді

22 7:9671.1

وله بوقت مرقع عویا مود این
 لای او کور ایما س طوموس مار بولده
 او هو کولی جوتی ز س لیک من چماس

سن چ

- ۱۱ اسیم اولیک سرتم صدا کورنگه دیماق
 ۱۲ بوقونکی دوس ایتانک جوت مین نه یازدیم یازدیم آرد
 ۱۳ اوز اوین اوزندای کورنگه ایسه داو
 ۱۴ کس آدینه بارغانه شیان چرتیک نه چاو
 ۱۵ کورندای دوتنه آن کور دوتنه قالای بار او
 ۱۶ اوشر کورن آرقاندر بد صامه بولا قداد دت باه اصار
 ۱۷ لای جان قلسه جایتانداپ جاندر لیکان جایداد او
 ۱۸ جان جای طایپه شنت جات خار سون جوقاو
 ۱۹ قولوق خان صومردوقع پایارغانه کورنگه
 ۲۰ بولار حونه بیا وین اوردنه نه آلاو
 ۲۱ قایه کورنگه قاتدی رفیع جوقناو
 ۲۲ جیل سنگه جتانده یزاد جرم بر بار او
 ۲۳ قاجاس دوص حالته جوت آیتاس سیره تایه بار
 ۲۴ بوقون کورن ایتانک جوقا جوقا جوقا اوسار ایلا بار
 ۲۵ یخ لوفتا کورنه ادر بر جانک اند بولا رلیک
 ۲۶ قایه شنه بوی شویع اوزی یتای جوقا تیرد
 ۲۷ بویه ملاقه عورونکو برویکانه قولونکو
 ۲۸ چاراسیم اوزونق ایندی ارسنا مونک
 ۲۹ صاقله صرلک نیلته ندرک یانویان نوسق وود
 ۳۰ کورنه اوناچیل آنطاشک بینه نه سیداد سناکول

Садуақас Шормановтың қолжазба нұсқасы

Аталуы: Абай

Көшіруші (хаттат): Садуақас Мұсаұлы Шорманов (سعد وقاص موسى)
(اوغلى چورمانوف)

Шорманов Садуақас Мұсаұлы (1849–1927) – қоғам қайраткері, ақын. Абай өлеңдерін, қазақ ақындарының шығармаларын жинап, кітап етіп бастыру үшін Санкт-Петербург қаласына алып барады. Бірақ сырқаттанып қалуына байланысты елге қайтып кетеді. 1897 жылы қазан айында баспаға даярлаған қолжазбада Абайдың бірнеше өлеңі бар. Бұл қолжазбаны Садуақас Шорманов 1897 жылы Петербургке барған сапарында Петербург университетінің профессоры П. И. Мелиоранскийге тапсырған. Қазір ол қолжазба Санкт-Петербургтегі Салтыков-Щедрин атындағы кітапханада, академик А. Н. Самойловичтің архивінде сақталуда.

Көшірілген жылы: 1897 ж.

Басқы сөзі (4-б.):

بو فقيردين بعضى قزاق برادرلاريمز التماس ايتديلار

Соңғы сөз (200-б.):

ارطينكنان جورط تابالماي بولديغوى زار

Қағазы: Микрофильмнен сарғыш түсті қағазға фотокошірме жасалған.

Әріп-сиясы: Қара сиямен қадім үлгісінде көшірілген.

Беттелуі: Фотокошірменің үстіңгі жағына қанық қара сиямен микрофильмдегі нөмірі берілген (15:2569.1; 15:2570.1...). Ал, көшірменің ортасына қарындашпен бір нөмірленсе, сол беттің оң жақ тұсына екінші рет қайта белгіленген. Алайда екі нөмір бір-бірімен сәйкес келмейді әрі қолжазбаның беттелу жағына қарама-қарсы қойылған.

Мәтіннің орналасуы: Көшірме кәсіби тұрғыда жасалған. Әр беттің соңында келесі бәйіттің бастапқы сөзі жазылған. Дәстүрлі қолжазба дайындау қағидалары қатаң сақталған. Мәтіндердің орналасуы дәстүрлі манзумалар (диуан, баяз) үлгілеріне ұқсайды. Сондықтан да өлең жолдары бәйіт-бәйіт болып, мәснәуи қалыбымен өрілген (9 бәйіт, 18 жол). Ал кейбір өлеңдер бәйіттік үлгіде, ғазал формасымен жазылған (20 бәйіт, 40 жол). Хаттаттың жазу мәнері XVII–XIX ғғ. қолжазбаларға өте ұқсас.

Аннотациясы. Қолжазбаның бас жағында кәтіптің өзі былай жазған:

بو فقيردين بعضى قزاق برادرلاريمز لاتيماس ايتديلار قزاق تلنده بوليب ايتلمش مقال آبيات
مرثيه مشهور آدملا ر حقه ارار ايتلمش جييب بر مجمعه آيلاسنگ شايد باسمه اولونسه بزنگ
آثرلاريمزده ضايع اوليماي ميدانغه توسسه فايده دن حالى بولماس ايدى ديمك رجارينه بنا برنچه
لرين جمع آيلا بولمىد غه باشچى آت بردوم غيرى لرغه باشچى بولماغن اميد ايتوب آمين. هر
آبياتى نينك آخرينده آيتوچيلار نينك اسملا رده برار يكي حروف ايلان اشار آيلا ديم كمدين تصنف
ايتولكانى معلوم اوچون. سعد وقاص موسى اوغلى چورمانوف 1897

«Бу фәқирдин бә'зі қазақ бірадәрләріміз илтимас әйтділәр қазақ тілінде болып айтылмыш мақал, әбийат, мәрсийә мәшһур адамлар хәққиндә арар илтимас жиыб бир мужму'ә әйләсәң шайәд басма олұнса бизнің әсәрләріміз де заи'олымай мәйданға түссе фәйдәдін хали булмас еді демек рижаларына би-наән бірнечелерін жәм' әйләб бұ китабчаға «Баишы» ат бердүм, гәйрәләрға баишы болмағын умид етүб. Әмин. Гәр әбийатының ахирында айтучылар-ның исмләрдә бір-екі хуруф илән ишар әйләдәм кимдін тәсниф етулгәні мә'лум үчүн. Сә'дуақас Муса оғлы Чурманов. 1897.».

Яғни, «Мына пақырдан кейбір қазақ бауырларымыз өтініп айтты: «Қазақ тілінде болып айтылған мақал, бәйіттер, мәсрийә (жоқтау), атақты адамдар туралы (айтылғандарды) жиып, жинақ жасасаң. Жарыққа шықса, біздің шығармаларымыз да зая кетпестен, майданға түссе, пайда болмаса, зияны болмас еді», – деген өтініштеріне орай бірнешеуін жиып, басқаларға басшы болсын деген үмітпен осы кітапшаға «Басшы» деп ат қойдым. Әмин. Әр бәйіттің соңына кімнің жазғаны белгілі болуы үшін айтушылардың аттарын да бір-екі әріппен ишара еттім. Садуақас Мұсаұлы Шорманов. 1897».

Садуақас Шорманов бұл қолжазбасына қазақтың мақал-мәтелдері, дастандарымен бірге басқа ақындардың өлеңдерін де қосқан. Солардың қатарында Абайдың «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат», «Талай сөз мұнан бұрын көп айтқанмын», «Өлеңді мен айтпаймын ермек үшін», «Ұрлық, қулық, сұмдықпен мал табылмас», «Ішім өлген, сыртым сау», «Қажымас дос халықта жоқ», «Бойы бұлғаң», «Бүркітші күз болғанда шығады аңға», «Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан», «Қараша, желді тоқсан сол бір-екі ай», «Жазғытұры қалмайды қыстың сызы» деген өлеңдерін берген.

Бүгінгі жинақтардағы екі-үш өлең мұнда біріктіріліп берілсе, келесі бір өлеңдердің шумақ саны жетіспейді.

Қалпына келтірілуі: Қолжазба микрофильмде сақталып, кейіннен фотокөшірмесі жасалған.

Ақауы: Қолжазба жақсы сақталған. Бояулары қанық. Десек те кейбір беттері жоғалған.

Көлемі: Электрондық нұсқасында 153 бет.

Садуақас Шорманов қолжазбасынан үзінді

15:2627,1

یوسف در این بعضی قزاق برادرش را می شناسد
از قتل قزاق نجات می دهد و به لیب آید
آیات و برتبه می شود و آید از او
از قتل حبیب برنجی آید و آید
اولیای برنج آید از او می شناسد
از قتل حبیب برنجی آید و آید
از قتل حبیب برنجی آید و آید

[illegible]

سعد و قاضی و سید / وفی
حیوانی و سید

Мүрсейіт Бікіұлының қолжазба нұсқасы (1906 ж.)¹

Аталуы: Абай өлеңдері. Абайдың әдеби хатшысы Бікіұлы Мүрсейіт көшіріп жазған қолжазбасы. 1905 жыл.

Көшіруші (хаттат): Абайдың әдеби хатшысы Бікіұлы Мүрсейіт көшіріп жазған. (ابايدىك اده بى قاتشىسى به كه ۇلى مورسه بيت كوشيريپ جازغان)

Мүрсейіт Бікіұлы (1860, қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданы – 1917, сонда) – Абай шығармаларын жинап, көшіруші, насихаттаушы. Семейде орыс мектебінде, кейін Бұхарада білім алған. Семей оязының кеңсесінде тілмаш әрі писарь, мектепте мұғалім болған. Абай оны ауылына алдырып, бала оқыттырады. Ақын оған өз өлеңдерін жинап, жазып жүруді тапсырған. Мүрсейіт бұл тапсырманы ыждағатпен орындайды. 1909 жылы Абайдың тұңғыш жинағын даярлау кезінде ол Тұрағұл мен Кәкітайға көп көмек көрсеткен. Абай шығармаларының түпнұсқасы сақталмағандықтан, Мүрсейіт қолжазбалары негізгі нұсқа саналады.

Көшірілген жылы: 1906 ж.

Басқы сөзі (2-б.):

قارتايدوم قايغى اويلاوم اويقى سرکه ك

Соңғы сөз (200-б.):

آدام بالاسى قرصدار ايكانى معلوم بولمايمه دييدى؟

Қағазы: Арба жолды дәптер парағы.

Әріп-сиясы: Қадім жазу үлгісінде, қара сиямен көшірілген.

Беттелуі: Қызыл сиямен әр парақ, қара сиямен әр бет нөмірленген.

Мәтіннің орналасуы: Өлең жолдары, негізінен, дәстүрлі бір бәйіт үлгісінде көшірілген. Бір бетте 22 қатардан, яғни 44 жолдан түскен. Ал, қысқа буынды өлеңдері бір қатарға төрт жолдан жазылған. Өлеңдерінің арасы бір жол тастаумен ажыратылған. Ал кейбір өлеңдері мен аудармаларының тақырыбы және кімнен аударылғандығы жазылған (Мысалы: *فيل منان قاندين*; *بير اوات ليرمنطوف*)

Қара сөздері араб санымен нөмірленіп (мысалы: 3-ші сөз, 9-шы сөз), рет-ретімен берілген.

Аннотациясы. Қолжазба екі бөліктен тұрады. Алғашқы жартысында ақынның өлеңдері көшірілген (2–114-бб. арасы). Екінші бетте ақынның «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деген жолы бірінші жақтан «Қар-

¹ Осы уақытқа дейін Мүрсейіт Бікіұлының бұл қолжазбасы 1905 жылы көшірілген деген пікір қалыптасқан болатын. Алайда осы нұсқаның 129-бетінде «йазылды 1324 сәнә мин һижрәти хатәмун-нәби, 1906 сәнә миләди» деп, қолжазбаның 1906 жылы көшірілгені ашып айтылған. Сондықтан да, кәтіптің осы жазбасына сүйеніп, біз де «1906 жыл» деп көрсеттік.

тайдым, қайғы ойладым, ұйқы сергек» деп өзгертіліп, бес жолы ғана жазылған. Үшінші беттен Абайдың «Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек» деген өлеңімен басталып, «Қорасына бір байдың, Түнде кірді ұрылар» деген аудармасымен аяқталған. Ақын өлеңдері аяқталатын жерде «Жүремін, жүремін, нағып жүр деген жан жоқ мені бір, Жүрегім суық, көңілім кір, Паруардігер өзің біл» деген белгісіз бір ақынның өлеңімен аяқталған.

Қолжазбаның екінші жартысы ақынның қара сөздерінен тұрады (129–200-бб.). Қара сөздер басталардың алдында «Мусәнниф Ибраһим марқұм Құнанбайұлының қазақтың мінездері туралы айтқан сөзі уә насихаты жәдігер үшін тиішлі-дүр Микәйіл Ибраһим ұлына, жазылды фи сәнә 1324 мин һижрәти хатәмун-наби, 1906 сәнә миләди» деп жазылған.

مصنف ابراهيم مرحوم قوناني اوعلى نذك قازاقتنك منازلارى طوعرالى آيتقان سوزى و نصيحتى يادكار اوچون تيوشلى دور ميكائيل ابراهيم اوعلينه يازيلدى فى سنة 1324 من هجرة خاتم النبين 1906 سنة ميلادى

Қара сөздер төртке бөлініп көшірілген: қара сөздер, «Китәб тасдиқ», «Насихат» және «Сохранат хакімнің сөзі». Қара сөздер нөмірленіп отырған. 130–178-бб. арасында қара сөздері берілсе, 179–192-бб. арасында «Китәб тасдиқ» еңбегі жазылған. Осы жерде «Жазған Мүрсейіт Бікіұлы» деп ашып көрсетілген. Келесі беттен бүгінгі жинақтардағы отыз жетінші сөз «Насихат» деп аталып, 16 насихаты берілген. Осы насихаттардың он үшіншісі – бүгінгі жинақтарға енгізіліп жүрген қырық бесінші сөз. Қолжазбаның 197–200-бб. «Сохранат хакімнің сөзі» берілген. Осы сөздің соңында көк сиямен «Абай Ибраһим Құнанбай қажы ұлы» деп жазылған. (Жазылу мәнеріне қарағанда бертінде жазылған деп топшылауға болады).

Мұқабаның ішкі жағына араб әріптерімен «Абай өлеңдері. Абайдың әдеби хатшысы Бікіұлы Мүрсейіт көшіріп жазған қолжазбасы. 1905 жыл. I/IX.61» деп жазылған. (ابايدىك اده بى قاتشىسى به كه ۇلى مورسه ييت كوشيريپ). Соған қарағанда қолжазба 1961 жылдың 1 қыркүйегінде түптелген деуге болады. Келесі бетте машинкамен «Абай Құнанбайұлының шығармалары. Абайдың әдеби хатшысы Мүрсейіт (Нүрсейіт) Бікіұлының қолжазбасы. 1905 жыл. Абай өлеңдері мен қара сөздері. Араб әрпінде» деген анықтама берілген.

Қолжазбаның соңында «Всего: 99 листов. Құнанбаев Абайдың қолжазбалары, 1905» деп көрсетіліп, өлеңдердің берілу тәртібі жасалған. Бірақ толық емес. Қалған беттері жоғалған.

Қолжазбаның бас жағында кейінгі түптеушілер тарапынан 1905 жылы көшірілгені айтылғанымен де, қара сөздер басталатын 129-бетте «Мусәнниф Ибраһим мархұм Құнанбай оғлының қазақтың мінездері туралы айтқан сөзі уә насихаты йадгәр үчүн тиішлі-дүр Микәйіл Ибраһим оғлына, йазылды 1324 сәнә мин һижрәти хатәмун-наби, 1906 сәнә миләди» яғни «Автор Ибраһим

марқұм Құнанбайұлының қазақтың мінездері туралы айтқан сөзі мен насихаты, жәдігер Микәйіл Ибраһимұлына тиесілі, пайғамбарлардың соңының (яғни, Мұхаммед) *хижретінің 1324 жылы, миләди 1906 жылы жазылды*» деп, бұл нұсқаның 1906 жылы жазылғаны ашып көрсетілген. Соған қарағанда қолжазбаның көшірілу тарихын түптеушілер қате жіберген немесе өлеңдерін көшіру 1905 жылы басталып, қара сөздері 1906 жылға дейін жалғасқан болуы ықтимал. Олай деуімізге себеп, өлеңдер мен қара сөздер жалғасатын жерде 15 бет жетіспейді. Әрі өлеңдер аяқталатын тұста жазылу мәнері бөлек бір өлең («*Жүремін, жүремін, нағып жүр деген жан жоқ мені бір, Жүрегім суық, көңілім кір, Пәруардігер өзің біл*») берілсе, қара сөздер аяқталатын тұста қағазы өзгеше, жазылу мәнері бөлек, Абай қаламына тиесілі емес 8–10 жолдық екі өлең жазылған (201–202-бб.). Ол беттердің көнергені соншалық, әріп таңбаларын айырып оқу қиын. Осы екі-үш беттен басқа жерлердің қағазы, сиясы, жазылу мәнері бірдей. Жаңа айтылған өзгешеліктер не хаттат (көшіруші) тарапынан немесе түптеушілер тарапынан біріктірілген болуы мүмкін.

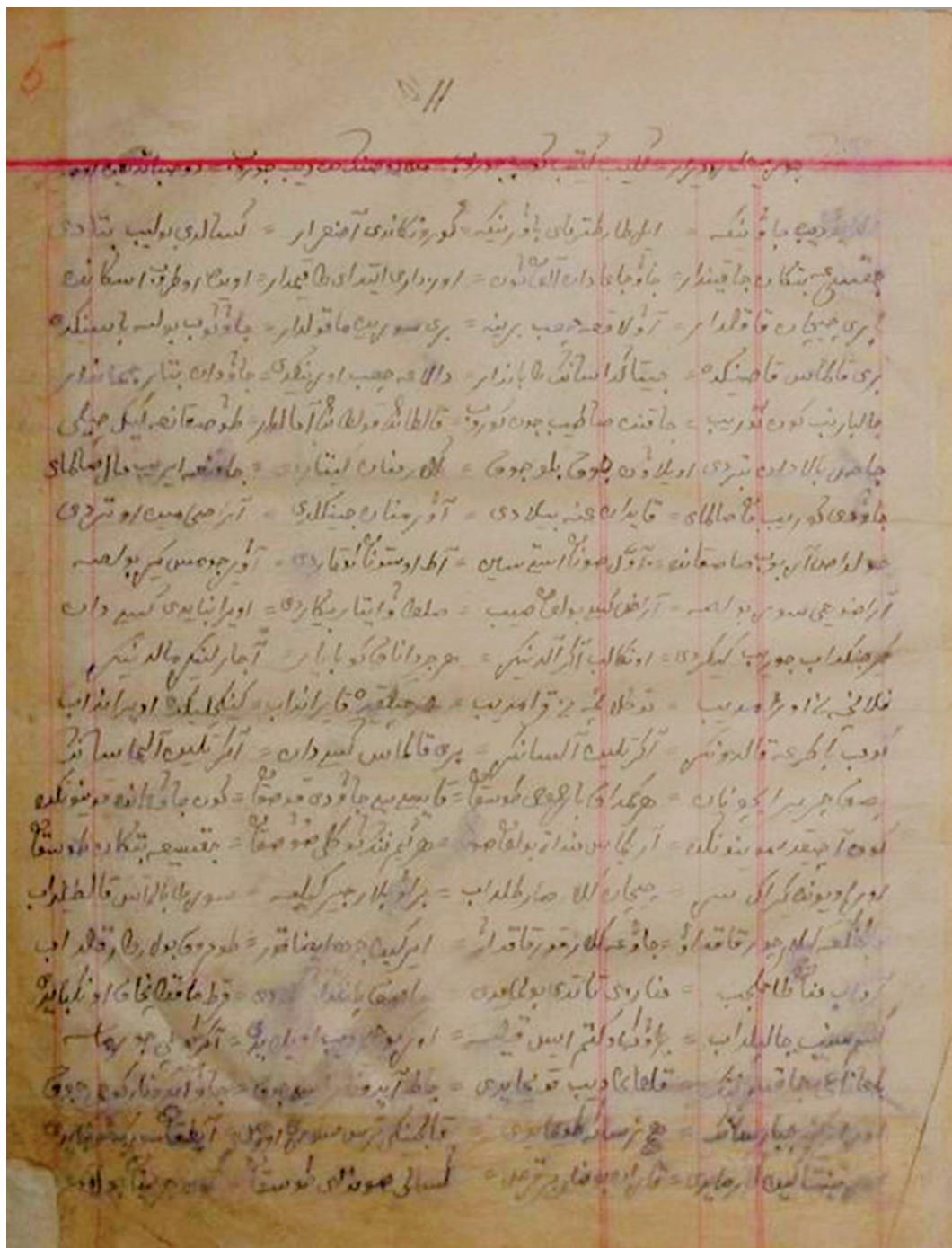
Хұснихатшының әр қолжазбаны белгілі бір адамға арнап көшіретінін ескерсек, осы нұсқаның ішіндегі «*жәдігер үшін тиішлі-дүр (тиесілі) Микәйіл Ибраһим ұлына*» деген жазбаға қарап, бұл нұсқаның Абайдың ұлы Микәйілге тиесілі екендігін аңғаруға болады.

Қалпына келтірілуі: Арнайы мұқабамен қапталған. Кейбір жерлері желімделген.

Ақауы: Қолжазба тозған, алғашқы һәм соңғы беттегі жазулар оқылмайды. Алғашқы сегіз беттегі өлең жолдарының оң жақтағы бөлігінің бас жағы өшіп қалған. 108–109-бб. қолжазбалардың жартысынан көбі жыртылған. Кейбір беттері жоғалған. Қолжазбада берілген нөмірлер бойынша 6–9; 114–129-беттер арасы жоқ.

Көлемі: Қолжазбаның жалпы көлемі – 200+2 бет, электрондық нұсқасында 192 бет.

Мүрсейіт Бікіұлының 1906 жылғы қолжазбасынан үзінді

Мүрсейіт Бікіұлының қолжазба нұсқасы (1907 ж.)

Аталуы: Кітап Ибраһимның «Қазақтың мінәзлары». Мүрсейіт көшірмесінде.

Көшіруші (хаттат): Мүрсейіт Бікіұлы (مورسه بيت به كه ولی)

Көшірілген жылы: Наурыз, 1907 ж. (мухаррам, 1325 ижри күнтізбесі бойынша).

Басқы сөзі (2-б.):

قورقاق ماقطانچاق كلادی هربر ماقطانچاق قورقاق آقلسيز نادان كلادی

Соңғы сөз (200-б.):

بارغانی معلوم ایماس سویتسادہ اوصی چنکیس

Қағазы: Ақ түсті түптелген дәптер.

Әріп-сиясы: Қадім жазу үлгісінде, қара сиямен көшірілген.

Беттелуі: Әр парақтың сол жақ бұрышына қара қарындашпен рим санымен, ал әр беттің ортасына қара сиямен араб санымен нөмірленген.

Мәтіннің орналасуы: Өлең жолдары, негізінен, дәстүрлі бір бәйіт үлгісінде көшірілген. Бір бетте 20 қатардан, яғни 40 жолдан түскен. Ал, қысқа буынды өлеңдер бір қатарға үш жолдан, кейде төрт жолдан жазылған. Өлеңдердің арасы реттік нөмірі бойынша араб санымен ажыратылған. Ал, кейбір өлеңдері мен аудармаларының тақырыбы және кімнен аударылғандығы ашып жазылған (Мысалы: *لرمنطوف ; آیطقانی تاتیانه قزدننک آناکین که*)

Қара сөздері араб санымен нөмірленіп (мысалы: ۳۴-ші, ۸-шы), рет-ретімен берілген.

Аннотациясы. Қолжазба екі бөліктен тұрады. Алғашқы жартысында ақынның қара сөздері төртке бөлініп жазылған: «*Китәб 'ақли*» (2–54-бб.), «*Насихат*» (55–56-бб.), «*Китәб тасдиқ*» (57–72-бб.) және «*Сохрат хакімнің сөзі*» (72–75-бб.). Қара сөздер араб санымен көрсетілген (мысалы: ۸-ші, ۴-ші).

Қолжазбаның екінші бетінде «*Китәб 'ақли*» («*کتاب عقلی*») басталатын тұста: *...ابراهمننک قازاقتننک منازлары ... یازیب یادکارقالدیرغان سوزین یازدیم به که او علی*

هجرتننک فی سنة ۱۳۲۵ من هجرة ... فی شهر محرم سنة 1907 میلادی مارت

«...Ибраһимның қазақтың мінәзлары... йазыб йадғар қалдырған сөзін йаздым ... Бікі оғлы иижретнің фи сәнә 1325 мин иижрәти ... фи шәһри мухәррәм, сәнә 1907 миләди март» яғни «Ибраһимның қазақтың мінездері... жазып жәдігер қалдырған сөзін жаздым... Бікіұлы, иижреттің 1325 жылы, мухаррам (айы), миләди 1907 жыл, март», – деп жазылған. Яғни, қолжазба Мүрсейіт тарапынан 1907 жылы наурыз айында көшірілген.

«*Китәб 'ақли*» бөлімінің бірінші сөзі «*Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, рас сөзі аз болатұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не?*» деп, бүгінгі жинақтардағы үшінші сөзбен басталған. Өкінішке орай, қолжазбаның алғашқы 2–5-беттер арасы жыртылып, дұрыс

сақталмағандықтан да, бұл қара сөзді толық оқу мүмкін емес. Бүгінгі жинақтардағы қара сөздердің нөмірі қолжазбадағы реттік санымен сәйкес келмейді. «*Китәб 'ақли*» біткен тұста (72-б.) «*الكتاب بعون ملك الوهاب تمت*» «*Тәммәтул-китәб би 'әуни мулқул-уәһһаб*» яғни «*Кітап Жомарттық патшалығының иесінің (Алланың) көмегімен аяқталды*» деп, осы «*Ақыл кітабын*» көшіріп біткені үшін Аллаға шүкіршілік еткен.

Осы бетте көк сиямен «*کتاب یاسی مین ۱۹۲۱ جلدان...*» яғни «*1921 жылдан кітап иесі...*» деп берілген. Бұл жазудың жазылу мәнері өзгеше. Соған қарағанда кейіннен жазылған болуы ықтимал.

«*Китәб тасдиқ*» бөліміндегі кейбір сөйлемдер (60, 61, 65, 66, 68–69-бб.) қара қарындашпен хашия түрінде жазылған. Әсілі кәтіп көшірген уақытта ұмытып кетіп, кейіннен түзетіп, айналасына қайта жазып шыққан болуы ықтимал. Осы «*Иман кітабы*» жазылған беттер дұрыс сақталмағандықтан да, қағаздың төменгі жақтарына су тиіп, әріптері өшіп кеткен.

Абайдың қара сөздерін «*Сохрат хакімнің сөзі*» аяқтайды (75-б.). Содан кейін ақынның өлеңдері басталған. Өкінішке орай, қара сөздер аяқталып, өлеңдер басталатын жерде екі бет жетіспейді (76–77-бб.). Ақынның өлеңдері «*Екеуінің бірі жоқ ауыл кезіп, Не қорлық құр қалжыңмен күн өткізбек?*» деген жолдармен басталған (78-б.). Абайдың «*Біреуден біреу артылса, Өнер өлшеніп тартылса*» деген өлеңінің «*Ит көрген ешкі көзденіп, Елерме жынды сөзденіп*» деп басталатын бесінші шумағы қара сиямен жазылса, осы өлеңнің алтыншы һәм жетінші («*Кісімсіп белгілі білгіш, Біреуге сондай-ақ күлгіш*» деп басталатын жолдан бастап) шумақтары хашия түрінде көшірілген (82-б.). Соған қарағанда кәтіп қолжазбаны көшіріп шыққан соң, кейіннен үстінен қарап, қара сиямен қайта толықтырған болуы мүмкін. Кейіннен қайта толықтырылған мұндай жерлер бірнеше жерде кездеседі (84, 113, 116, 182, 193-бб.).

Абай өлеңдерінің топтамасы «*Қарасаңшы бойыңа, Баяғы ұзын құлақ қалпың зой. Жұрт ергені соңыңа, – Үстіндегі алтын зой*» деген жолдармен аяқталған (227-б.). Алайда осы беттің төмен жағында «*Сонымен бет-бетімен тарқап кетті, Әйтеуір, тарқайтұғын уақыт жетті*» деп, «*Масғұт*» поэмасының соңғы екі шумағы берілген.

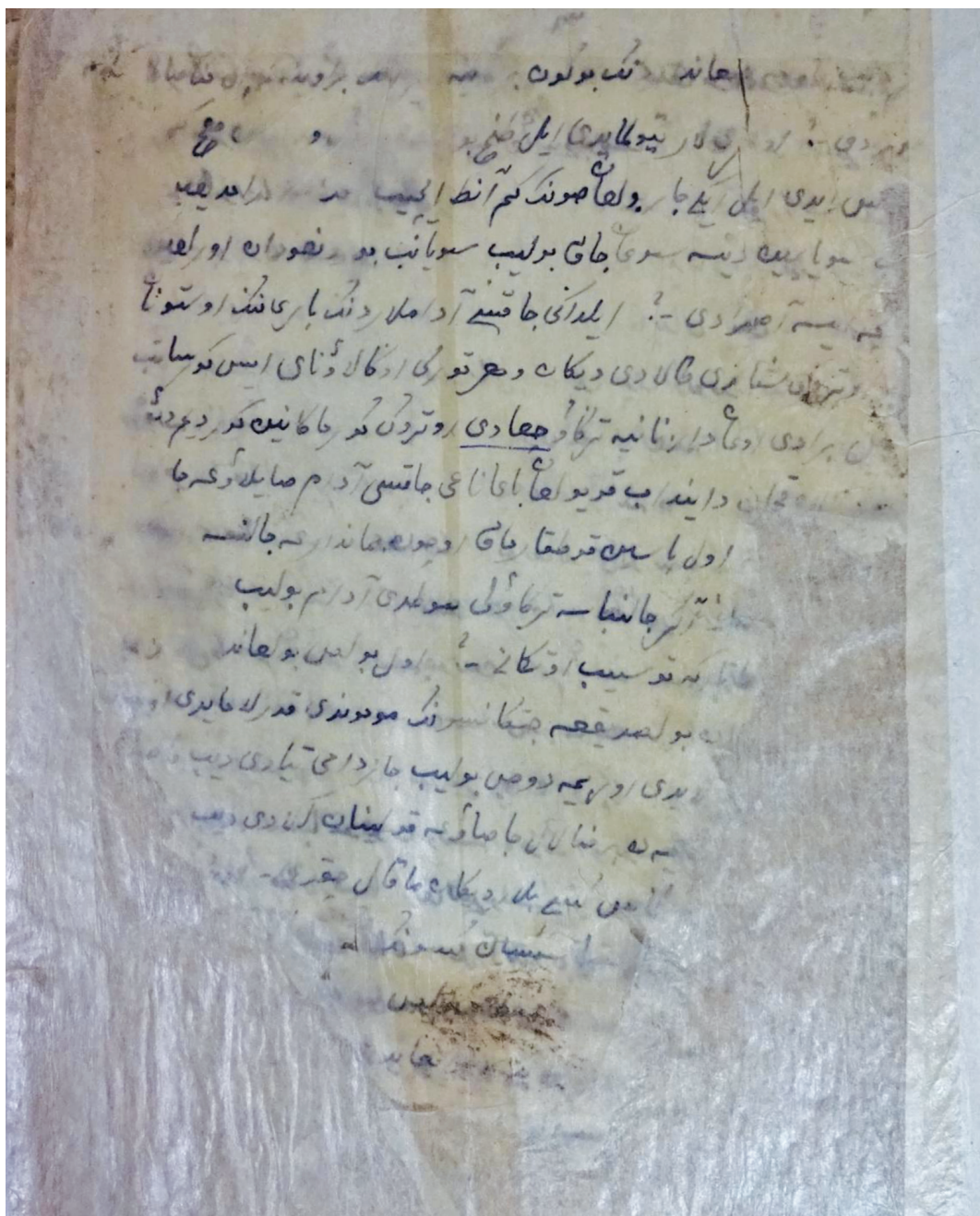
Қолжазбаның 228–229-беттері жоғалған. Соңғы үш бетінде (230–232-бб.) «*Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы*» қара сөзінен басы не аяғы жоқ үзінділер берілген.

Қалпына келтірілуі: Арнайы мұқабамен қапталған. Кейбір жерлері желімделген.

Ақауы: Қолжазба тозған, алғашқы 4 беті (2–5-бб.) жыртылған. Кейбір беттері жоғалған (76–77; 99–104; 129–134; 179–180; 199–200; 216–217; 228–229; 227–230-бб.). Су тигендіктен де, кейбір жерлері өшіп кеткен (64–74-бб.; 113–120-бб.; 221–224-б.).

Көлемі: Қолжазбаның жалпы көлемі – 232 бет. Кейбір беттері жоғалғандықтан, электрондық нұсқасында 208 бет.

Мүрсейіт Бікіұлының 1907 жылғы қолжазбасынан үзінді

Мүрсейіт Бікіұлының қолжазба нұсқасы (1910 ж.)

Аталуы: Казахский филиал Академии наук СССР Институт Языка и Литературы Произведения Абая (в рукописи литературного секретаря Абая Мурсейт Бикова. Абайдың шығармалары (Абайдың әдеби хатшысы Мүрсейіт Бікіұлы қолжазбасы).

Көшіруші (хаттат): Мүрсейіт Бікіұлы (مورسه بيت به كه ولی)

Көшірілген жылы: 20 сәуір, 1910 ж. (мухаррам, 1327 хижри күнтізбесі бойынша).

Басқы сөзі (2-б.):

ای یوراکمننگ قواتی فرزندلاریم

Соңғы сөз (200-б.):

طارقیلداб барقیلداб صالبیراب طوقدادی

Қағазы: Сары түсті түптелген дәптер.

Әріп-сиясы: Қадім жазу үлгісінде, қара сиямен көшірілген. Десек те кейбір сөздерде дәстүрлі қадім жазу үлгісінің ережесі өзгеріске ұшыраған. Мысалы: «اییراهم», «قیصه» және т.б.

Беттелуі: Әр парақтың сол жақ һәм оң жақ бұрышына рет санымен араб таңбасымен нөмірленген.

Мәтіннің орналасуы: Қара сөздерінің арасы араб (мысалы: 3-ші, 2-ші) сандарымен бөлінген. Бір бетте 23, кейде 24 қатар сөз жазылған.

Өлең жолдары, негізінен, дәстүрлі бір бәйіт үлгісінде көшірілген. Бір бетте 23–24 қатардан, яғни 46–48 жолдан түскен. Ал, қысқа буынды өлеңдер бір қатарға үш жолдан, кейде бес-алты жолдан жазылған. Өлеңдердің арасы реттік нөмірі бойынша араб санымен ажыратылған. Ал кейбір өлеңдерінің тақырыбы және кімнен аударылғандығы жазылған (Мысалы: «فیل مین قانددین ; وادیم ; اساک کریلوفدان»). Кейбір өлеңдердің астына араб санымен қай жылы жазылғандығы ашып көрсетілген.

Аннотациясы. Қолжазбада Абайдың шығармаларымен бірге Тұрағұл мен Мағауияның да өлеңдері берілген. Абайдың балаларының шығармалары қолжазбаның соңғы жағынан орын алып, кейбір өлеңдердің кімнің қаламына тиесілі екендігі жазылған («Абайдыкі») («آبادیدیکی»), «Мағауиядыкі») («معاشدیدیکی»), «Тұрағұлдыкі») («طوراولدیدیکی»).

Қолжазба екі бөліктен тұрады. 1–166-беттер арасында Абайдың (ара-ара-сында Мағауия мен Тұрағұлдыкі) шығармалары берілсе, 168-беттен бастап соңына дейін Мағауияның «Медғат-Қасым») («میدعاد قاسیم») (168–186-бб.), «Қисса Дағыстан Жүсіп») («قیصه داعستان یوسف») (187–204-бб.) поэмалары берілген. 167-бетте «ماعауіе» яғни «Мағауия» деп, осы беттен кейінгі шығармалар кімге тиесілі екендігі анық көрсетілген.

Қолжазбада Абай шығармалары, негізгі үш бөліктен тұрады.

Бірінші бөлім: «*Китәб тасдиқ*» (2–17-бб.), «*Китәб ‘ақли*» (19–60-бб.), «*Насихат*» (61–62-бб.), «*Сохрат хәкімнің сөзі*» (63–65-бб.);

Екінші бөлім: Абай өлеңдері мен аудармалары (66–156-бб.);

Үшінші бөлім: «*Ескендір патша әңгімесі*» (157–160-бб.), «*Масғұт әңгімесі*» (161–165-бб.).

Қолжазбаның екінші бетінде:

کتاب تصدیق خیرلی ساعتده بتب تیسون دایوربای خواجهان او علینه باشلاب یازدیم هجرانک
۱۳۲۷ سنه ده میلادی ۱۹۱۰ نجی یلندا أبريل ننک ۲۰ نجی کوننده یازعوچی مرید بکی مرحوم
هو علی»

яғни «*Китәб тасдиқ*» Хәйрлі са ‘әтдә бітіп йетсін Дайұрбай Хожан оглына башлап йаздым, *хижрәтнің 1327-сінде, миләди 1910-ынчы йылда апрель-нің 20-інчі күніндә йазған Мүрсейит Бікі Міржығы оглы*» деп жазылған. Бұдан Мүрсейит бұл нұсқаны Дайырбай Хожанұлына арнап көшіргендігі белгілі болады. Сондай-ақ, осы қолжазбада Мағауияның поэмалары басталар тұста «*Мансур Даирбаиыу. Даирбаи Хожанову. Руски языка от ученик Мансур*» деп ашып көрсетілген (166-б.). Әсілі бұл жазу кейіннен жазылған. Қолжазба қара сиямен көшірілсе, мына орысша жазу қара қарындашпен берілген.

«*Китәб ‘ақли*» басталатын тұста мынадай жазу бар (19-б.):

کتاب عقلی تیوشلی دایوربای خواجهان او علینه مصنف ایبراهیم حاجی الحرامین قونانبای
او علیننک ایل منازین یمانلاب غل ایتوب یازغان نصیحت سوزین باشلاب یازدیم هجرتتک
۱۳۲۷ سنه ده 1327»

яғни, «*Китәб ‘ақли*» тиушлі Дайұрбай Хожан оглына. Мусәнниф Ибраһим хажсұл-хәрәмәин Қунанбай оглының ел мінезін йаманлаб, ақыл айтұб йазған *насихат сөзін башлаб йаздым хижрәтнің 1327 сәнәдә*» деп, екінші беттегі мәліметті қайталаған. Бұл жерде де бұл нұсқаның кімге арнап көшірілгендігі және қай жылы жазылғандығы ашып айтылған.

Ал, осы қолжазбаның 187-бетінде:

قیصه داعستان یوسف اولانک کتابی ملا دایوربای ننک دور یازیلدی ۳ نجی اییولده
۱۹۱۰ یلنده»

Яғни, «*Қиссә-е Да ‘истан Йусуф өлең кітабы молла Дайұрбайның йазылды 3-нчі июлде 1910) деп жазылған*», – деп көрсетілген. Осындағы Молда Дайырбай дегендегі «Молда» деген сөз кейіннен қарындашпен өшірілген.

Жоғарыдағы үш мәліметтен де Мүрсейит Бікіұлының бұл нұсқаны Дайырбай Хожанұлына арнап көшіргені белгілі болады. Көшірменің төрт-бес айға созылғандығы көрініп тұр. Қолжазбаның алғашқы бетінде, яғни «*Китәб тасдиқ*» еңбегі басталатын тұста 1910 жылы 20 сәуірде көшіріле бастағандығы айтылса, Мағауияның «*Дағыстан Жүсіп*» қиссасы 3 шілдеде көшірілгендігі айтылған.

Қолжазбаның соңғы он алты беті (сандық көшірмеде 203–218-бб.) араласып кеткен. Әрі дұрыс сақталмағандықтан да, кейбір беттері оқылмайды. Бір бетінде Семейдегі күннің батуы һәм шығуы, яғни намаз уақыты берілген. Ең бастысы – мұнда феһрест, яғни қолжазбаның мазмұны көрсетілген. Онда өлеңдердің орналасу тәртібі мен жазылған жылы арнайы кестеде берілген (сандық көшірмеде 4-бетте). Кейбір өлеңдердің тек орналасу беті ғана көрсетілген. Бұл мазмұнның өзі де екі түрлі сиямен көшірілген.

Абайдың өлеңдері тақырыбына байланысты бірнеше бөліктерге бөлінген. «*1-نچی بولیک اولانک خلق طورالی 1886 – نچی یلی یازیلعان*» («1-інші бөлік. Өлең хулқ (ахлақ) туралы. 1886-ыншы жылы жазылған» деп (66 б.), «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деген өлеңімен басталған. Өлеңдер орналасу тәртібіне қарай нөмірленіп отырған. Ақынның «*Ескендір патша әңгімесі*» мен «*Масғұт әңгімесі*» поэмасы да өлеңдері қатарында нөмірленген. Қолжазбада 175-інші берілген ең соңғы шығарма – «*Масғұт әңгімесі*» («*نچی مسعود 175- آنکمه سی*»).

Қалпына келтірілуі: Арнайы мұқабамен қапталған. Кейбір жерлері желімделген.

Ақауы: Қолжазба жақсы сақталған. Бояуы қанық, әріптері нақты түскен. Десек те қағаздың шеті мүжілген немесе су тиіп, кейбір әріптер өшіп кеткен жерлері де кездеседі. Кейіннен желімделген тұстарды оқу қиынға соғады (2, 3, 5, 8, 25, 26, 27, 45, 46, 160, 161-бб. және т.б.).

Көлемі: Қолжазбаның жалпы көлемі – 202+16 бет, электрондық нұсқасында 218 бет.

Мүрсейіт Бікіұлының 1910 жылғы қолжазбасынан үзінді

[illegible]

Төлеу Түгелбайұлының қолжазба нұсқасы

Аталуы: Түгелбай Төлеуұлының жинаған ауыз әдебиет, әдебиет үлгілері және өзінің өлеңдері. Қолжазба араб әрпімен 1913–1914 жылдары жазылған.

Көшіруші (хаттат): Төлеу Түгелбайұлы (تولو توگلبای او علی).

Ол туралы деректер жоқ.

Көшірілген жылы: 1913–1914 жж.

Басқы сөзі (2-б.):

از اولیا حضرت سلطان زانگی ببا چوپان آطا اویسالقرا بالوان احمد حبی حوجه حوجه
جاعان عیب ایران قرق چیلتن

Соңғы сөз (200-б.):

طارقیلداد بارقیلداد صالبیراب طوقدادی

Қағазы: Сары түсті түптелген дәптер.

Әріп-сиясы: Қадім жазу үлгісінде, қара сиямен көшірілген.

Беттелуі: Қара қарындашпен әр парақтың оң жақ бұрышына, ал әр беттің орта тұсына араб графикасымен нөмірленген.

Мәтіннің орналасуы: Ақын өлеңдері бәйіт үлгісінде жазылған. Қатар саны сақталмаған. Сондықтан да бір бетте 18 бәйіт, яғни 36 жол, тағы бір жерде 16 бәйіт, яғни 32 жол түскен. Бір қатарға үш жолдан түскен қысқа буынды өлеңдердегі жолдар әртүрлі берілген. Өлеңдердің арасы араб санымен де (1, 2, 3), араб графикасымен (١, ٢, ٣) де ажыратылған. Араб санымен жазылған кейбір жерде есептік сан жазылса, келесі бір жерде реттік сан берілген. Кейбір өлеңдер аяқталатын тұста «صونکی» «соңы» деп көрсетілген.

Кейбір өлеңдердің соңына кәтіп бұл жырды қашан көшіргенін көрсетіп қана қоймастан, сонымен бірге өзінің атын да қалдырып отырған. Ол «Осы қымыз қазаққа, Мақтаның ба, асың ба» деген өлеңнің соңына «١٩١٤ جیلی» «1914 жылы 1 мартта жазылды. Кәтіп Төлеу» деп (215 б.) жазса, «Сұлу ұрғашы туралы» деп ат қойылған «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» деген өлеңнің соңына «٢ مارطده» «нәжі ылде 1914» «Кәтіп Төлеу. 1914-інші жылы 2 мартта» деп (218 б.), өлеңнің қай уақытта көшірілгенін де ашып жазған.

Аннотациясы: Қолжазбаның мұқабасында «Түгелбай Төлеуұлының жинаған ауыз әдебиет, әдебиет үлгілері және өзінің өлеңдері. Қолжазба араб әрпімен. 1913–1914 жылдары жазылған» деп, кәтіптің (көшірушінің) аты-жөні кирилл әрпімен «Түгелбай Төлеуұлы» деп берілген. Алайда мәтіннің ішінде кәтіптің аты Төлеу екені ашып көрсетілген. 215-бетте «١٩١٤ جیلی ١ مارطه يازیلدی کاتب تولاو» «1914 жылы 1 мартта жазылды. Кәтіп Төлеу» деп жазылған. Сондай-ақ, 218, 229-беттерде де кәтіптің аты Төлеу екені айтылған («کاتب تولاو»). Ал осы қолжазбаның 234-бетінде «Шоқпардай кекілі бар қамыс құлақ» деген өлеңнің соңында хаттат

«۱۹۱۴ نجى ۲۱ نچى مارطده كاتىب تولاو توگلباى اوعلی» «1914-інші 21-інші мартта кәтіп Төлеу Түгелбайұлы», деп өзінің қолтаңбасын анық қалдырған. Яғни, көшірушінің аты *Төлеу Түгелбайұлы*. Қолжазбаны түптеушілер мұқабаға кәтіптің (көшірушінің) аты-жөнін ауыстырып жазып жіберген болуы мүмкін.

Төлеу Түгелбайұлының кәтіптікте (қолжазба көшіруде) қаншалықты із қалдырғанын басып айту қиын. Кейбір өлеңдердің соңына «*Кәтіп Төлеу*» деп қолтаңба қалдырғанына қарап, оның бұл салада біраз машықтанып жүргенін аңғаруға болады. Кейбір араб әріптерін хұснихатшылар секілді иіргенімен де, қолжазбадағы бірізділіктің сақталмауы, кейбір тұстарының өшіріліп, қайта жазылуы – кәсіби кәтіп ретінде қалыптаса қоймағанынан хабар береді.

Абай өлеңдері басталатын тұста «*آطاقلى اولانكىچى آباى سوزى*» «*Атақты өлеңші Абай сөзі*» деп жазылып, ақынның «*Орыс айтты өзіңе ерік берем деп*» деген өлеңімен басталған. Кейінгі өлеңінің алдына «4» араб санымен белгіленіп, «*Байлар жүр жисан малын қорғалатып*» деген жыр жолдарымен жалғасқан.

Қолжазбадағы өлеңдердің берілу тәртібі осыған дейінгі Абай шығармаларына қатысты қолжазбалар мен 1909 жылғы литографияға жақын келеді. Алайда ақын өлеңдерін көшіруде қай нұсқаға арқа сүйегендігі белгісіз. Себебі бұл қолжазбада ақын өлеңдері біраз «өңделіп» берілген. Мысалы, Абайдың «*Алланың өзі де рас, сөзі де рас*» өлеңіндегі «*Жаратқан махаббатпен адамзатты, Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті. Бәрін сүй адамзаттың бауырым деп, Осы деп және хақ жол әділетті. Болады осы үш сүю имани гүл, Иманның азығы үш деп сен тәхқиқ біл. Үшеуін ойлан дағы таратып бақ, Жолына басты байла, малың түгіл*» деген жолдарындағы сөздердің орналасу тәртібі ауысып түскен. Қолжазбада мұндай өзгеріске түскен жолдар жиі кездеседі. Яғни, кәтіп Төлеу ақынның шығармаларын көшіргенде өзіне дейінгі қолжазбалардағы өлеңдерді беру тәртібін қабылдағанымен де, көбінесе, Абай жырларының ел арасындағы әнмен айтылу жағына баса назар аударған сияқты.

Қалпына келтірілуі: Арнайы мұқабамен қапталған. Кейбір жерлері желімделген.

Ақауы: Қолжазба жақсы сақталған. Бояуы қанық, әріптері анық.

Көлемі: Электрондық нұсқасында 91 бет.

Төлеу Түгелбайұлы қолжазбасынан үзінді

150
 81
 از اولیه حضرت سلطان زنگی بیاجو یا آقا اویس العز
 بالوات احمد هبیبی هو به هو به جانی عیب ایرا قره
 هیلت خرد یکنه قوله قد سویا قوله دیم آروا قدر هبیب
 بسم الله الرحمن الرحیم الله اکبر دایوتی فایم
 کوله بر کیسه او هادی ایتا گنه میا کیسه هبیدی
 اوینا سید کوزی ایتادی اورینو سوزی ایتادی
 تد به نه هیقت سینه کوزو آهیلر جاقه منه سوله من سینه
 کوله نه آهیلر
 آمل الشانه آرا بستاننا آل قر الشانه هندستاننا آل
 ضابط الشانه قرین با سده آل آمل الشانه فرانستاننا آل
 دوس بولیه آورو بولغانی صاوده قلیب صاوه بول دیلیه
 اکیه که تبار قار طره قافا برسوز
 آقا فانتلار بولسه ده کیت داریه طونلبارید
 طوقه فانتیه السده بابیج دای بولایدی آغاینه آیریلای
 قاییه بار ساده اونلبارید کور میسر توینی کور میسر
 بیلکس حیدری بیلکس دیگین اکیه
 28

Шериаздан Марсековтің қолжазба нұсқасы

Аталуы: Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының көшірмесі.

Көшіруші (хаттат): Шериаздан Марсеков (شهريازدان مارسهكو)

Шериаздан Марсеков (1882–1938) – қоғам қайраткері. Шығыс Қазақстан облысының Ұлан ауданында туған. Ағасы, Алаш қайраткері Райымжанмен бірге Көкпекті уездік орыс-қазақ мектебінде, одан әрі Омбының гимназиясында оқыған. Оқу-ағарту саласында қызметтер атқарған.

Көшірілген жылы: 1934 ж.

Басқы сөзі (2-б.):

I - بۇلىم جوړت تۇۋرالى

Соңғы сөз (200-б.):

مه نده اوزى گده ى ه ديم اي. سوگى

Қағазы: Арба жолды сары түсті түптелген дәптер.

Әріп-сиясы: Төте жазу үлгісінде, көк сиямен көшірілген.

Беттелуі: Қара қарындашпен әр беттің төмен жағындағы ортасына араб санымен нөмірленген.

Мәтіннің орналасуы: Ұзын буынды өлеңдер екі қатар, ал қысқа буынды өлеңдер үш қатар болып жазылған. Соған қарай 21 қатарға 42 не 73 өлең жолы көшірілген. Өлеңдер «Бөлім» деп аталып, рим санымен нөмірленіп, жаңа жолдан жазылған (بۇلىم - V). Кейбір өлеңдерінің тақырыбы қоса берілген (Мысалы: VII - آگشلیق تۇۋرالى).

79–80-бб. аралығында Кәкітай Ысқақұлының 1909 жылғы тасбаспаға жазған «Абай (Ибраһим) Құнанбай ұлының өмірі» деген алғысөзі «Абайдың өмірі» деп қайта көшірілген.

Аннотациясы:

1 – دە ن باستاپ 84 – گه ده ين ابای قونانباي «Қолжазба басталатын тұста «*1-ден бастап 84-ге дейін Абай Құнанбайұлының тәлімдері, 85-тен аяғына шейін Шәкәрім Құдайбердіұлының тәлімдері*» деп жазылған. Яғни, қолжазбаның алғашқы бетінен 84-бетке дейін Абай өлеңдері көшірілген.

«*جيناۋشى*» Қолжазбаның екінші бетінде орта тұста қара түсті сиямен «*Жинаушы Шериаздан Марсеков*» деп жазылған.

Қолжазбаның сипаттамасы жазылған бетте «*Жазылған мерзімі мен жері*» деген жерде «*1932 жылы көшірілген*» деген анықтама берілген. Алайда, кәтіп бұл қолжазбасын 1934 жылы наурыз айында көшіргенін бірнеше жерде атап өтеді.

«*Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат*» деген өлең мұнда екіге бөлініп берілген. Осындағы «*Қажымас, қайта айнымас, қайран тату!*» деген жол-

дан кейін өлең аяқталып, «*Пайда деп, мал деп туар ендігі жас*» деген жер «*X бөлік*» деп жаңа жолдан жазылған. Осы өлеңнің соңына кәтіп (көшіруші) «*5/ III جیلی 34 م. 34 жылы III/ 5 күні*» деп өлеңнің көшірілген тарихын көрсеткен (10-б.). Ал «*Бөтен елде бар болса*» деген өлеңнің соңына «*6/ III ج. 32 م. 32 ж. III/ 6 с*» деп берген (13-б.). Сондай-ақ, 24-бетте «*8.III.34*»; 35-бетте «*9.III.34*»; 44-бетте «*10.III.34*»; 53-бетте «*12.III.34*»; 82-бетте «*16.III.34*» деп, өлеңдердің көшірілген уақытын жазып отырған. Осы жерде «*Бөтен елде бар болса*» деген өлеңнің соңында ғана 1932 жыл («*м.32 ж. III/ 6 с.*») деп жазылғанымен де, басқа жерлерде «1934 жыл» екені ашып көрсетілген. Ал, Абай өлеңдері аяқталатын тұста кәтіп «*1934.III.16*» деп, 1934 жылы наурыздың 16-шы жұлдызы екендігін ашып жазған.

Кәтіп Марсеков бұл қолжазбаны көшіруде өзіне дейінгі қолжазбалар мен тасбаспалардың ішінде қай нұсқаға сүйенгендігі белгісіз. Десек те, көп тұстары алғашқы литографиялық басылыммен (1909 ж.) сәйкес келіп отырады (тіпті Санкт-Петербургтағы жинақта жарық көрген Кәкітайдың алғысөзін де көшірген). Алайда тасбаспада берілген өлеңдердің кейбірі бұл қолжазбада кездеспейді. Мысалы, Абайдың орыс ақыны Крыловтан жасаған «*Шырылдауық шегіртке*» деген аудармасынан кейін келетін «*Бір таудағы хайуанды бір арыстан*», «*Қарға мен түлкі*», «*Есек*», «*Бақа мен бұқа*», «*Піл мен қанден*», «*Аттың сыны*» деген шығармаларын қалдырып, бірден «*Масғұт әңгімесін*» көшірген (74–77-бб.). Литографияда одан кейін келетін «*Ескендір әңгімесін*» қалдырып, «*Ең қызық жастық, Көңілде мастық*» деп басталатын «*Жастық*» өлеңін берген (77–78-бб.). Қолжазбаның 79–87-беттерінде Кәкітай Ысқақұлының 1909 жылғы литографияға жариялаған алғысөзін «*Абайдың өмірі*» деген атпен көшірген. Бірақ алғысөздің соңғы жағында келетін «*Абай жазған өлеңдерінен басқа әншейін отырғанда көбінесе өзінің қызықты көріп, көңілі рахат*» деп басталатын абзацты қысқартып, «*... табатын түрлі тілде басылған кітаптар еді. 1934.III.16*» деп бітірген.

Сонымен бірге, Кәкітайдың өз алғысөзінде мысал ретінде келтірген «*Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?*» деген өлең «*Қара жер, өлсем орным сыз болмай ма?*» деп «өңделіп» берілген (82-б.).

Марсеков қолжазбасының басқа нұсқалар мен алғашқы тасбаспалардан басты айырмашылығы – жәдид үлгісінде көшірілгенінде. Кәтіп төте жазудың барлық талаптарын сақтамағанымен де, бір дыбысқа бір таңба қағидасынан алшақ кетпеуге тырысқан.

Қалпына келтірілуі: Арнайы мұқабамен қапталған. Кейбір жерлері желімделген.

Ақауы: Қолжазба жақсы сақталған. Бояуы қанық, әріптері анық.

Көлемі: Қолжазбаның жалпы көлемі – 136 бет, электрондық нұсқасында 142 бет.

Шерияздан Марсеков қолжазбасынан үзінді

I- بولسم: جۇزىيە ئۇزۇنلىقى.

قاراقادىق قاقى ويلادىق ونىقى قىرغىك
 استوزىك استىغان وقى وسىك كىر مەك
 كىسى موكى موئىر استىغان سوزىك قاراقادىق
 كوتەرىپ كىمى كوتەردى بولادى مەك
 جاسى قاراقادىق بىر قۇيا تۇتقان ولمەك
 قاعدىر جوق وتەك ادام قاراقادىق لمەك
 باسقان قوتۇرگەن قىزىق ارىق قاراقادىق
 بىر قۇيا ايدان باسقاننىڭ قارى تۇرگەرمەك
 ارىس استىغان مەك بولدى بىر كىمەك
 ونىر مىننىك قىلدى تولەك مەك
 قىتقا ويلامى مىقانداق قىلىق قىلماي
 مەسىنىكە مەزىنىكەن كۆيەك كوشەك
 پاماندىر قىلماي مەزىنەكەك
 قوتۇرلىق قىلما مەزىنەكەك قاراقادىق
 ارادە قوتۇر پاماندىق جاسىلماي
 مىلىك كۆن مىنىپاسى مەزىنەكەك
 ادام رىت تىركىكە داۋلەت بىلمەك
 قىل تاپماق مال تاپماق اناكەك مەزىنەكەك
 مەزىنەكەك بىر جوق اوۋىكە زىيەك
 مەزىنەكەك قوتۇر قىلماكەك كۆن تىركەك

Ахат Шәкәрімұлының қолжазба нұсқасы

Аталуы: Абай өлеңдері. Ахат Шәкәрімұлы Құдайбердиев.

Көшіруші: Ахат Шәкәрімұлы Құдайбердиев (1900–1984) – ақын, фольклоршы, шежіреші, ұстаз. Шәкәрімнің кенже ұлы. Ұзақ жылдар бойы Жидебайдағы Абайдың әдеби-мемориалдық мұражайының меңгерушісі, одан кейін Абайдың Семейдегі қорық-мұражайының ғылыми қызметкері болды. Құнанбай мен Абайдың, Шәкәрімнің өміріне қатысты мол деректер жинастырып, Абай мұражайының ғылыми қорына тапсырды. Мақалалары, естеліктері, өлеңдері мерзімді баспасөздерде жарияланған.

Көшірілген жылы: Қолжазба 1949 жылы ақпан айының 1 күні көшіріліп біткен.

Басқы сөзі:

ابايدىك ۇمير بايانى

Соңғы сөз:

-II-49 اتاقاى التين حكيم دانشبان اباى مرحوم جانہ انيسى شاكہ ريم قاجينيك وله كده رى جيناى I-كونى

Қағазы: Сарғыш тартқан ұзын жолды дәптер.

Әріп-сиясы: Көк сиямен, төте араб жазуымен көшірілген. Өлеңді көшірушінің жазуы көркем.

Беттелуі: Қолжазбаның әр беті көк сиямен жазылған, араб санымен нөмірленген.

Мәтіннің орналасуы:

Өлеңдердің арасы үш ромбикпен, бір жол тастаумен ажыратылған. Олар 7–8 буындық өлеңдер сияқты жазылып, шумақтарға бөлінбеген, көбінесе қара сөз сияқты жазылған. Әр өлеңнің тұсына реттік нөмірі көрсетіліп, өлең аяқталған соң жазылған жылы көрсетілген.

Аннотациясы. Қолжазбаның бастапқы екі беті Шәкәрімге арналған. Үшінші беттен бастап Абайдың өмірбаянына арналып, 3–16-бет аралығын қамтиды. Шығарма 15 бөлімнен тұрады. Абайдың өлеңдері жалпы атаумен аталып (мысалы: «Ел туралы», «Ой туралы», «Замандастары туралы», «Үгіт, сүю туралы», сондай-ақ жылдың төрт мезгіліне арналып, «Қыс», «Көктем», «Жаз», «Күз»), мазмұнына қарай топтастырылып берілген. Ахаттың қолжазбасында да Абайдың кейбір өлеңдері бірге қосақталып жазылып кеткен. Мысалы: «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деген өлеңіне «Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас» деген өлеңі, сондай-ақ «Интернатта оқып жүр талай қазақ баласы» деген өлеңге «Ғылым таппай мақтанба» деген өлеңі тіркесіп жүр. Қолжазбадағы Абайдың өлеңдері мен аудармаларының жалпы саны – 141. Онда Абай өлеңдері «Ақ киімді, денелі, ақ сақалды» (реттік нөмірі № 96) деген өлеңімен аяқталып, әрі қарай тәржімалары берілген. Онда

«А. С. Пушкиннен. Онегиннің сипаты» деп басталып, ақынның өлеңдерінен бірнеше аударма келтірілсе, сонымен бірге И. А. Крылов, И. В. Гете, Байрон, И. А. Бунин, Лермонтов, Я. Полонскийдің кейбір өлеңдерінің тәржімалары берілген. Аудармалары аяқталған соң Абайдың «*Масғұд әңгімесі*» мен «*Ескендір патша әңгімесі*» атты екі поэмасы енгізілген. Мұнан соң қайтадан Абайдыкі деп есептеліп жүрген «*Ендігі өз сөзі*», «*Бұл өлең бұрынғы өлеңнен өзгереді*» деген екі өлеңі берілген.

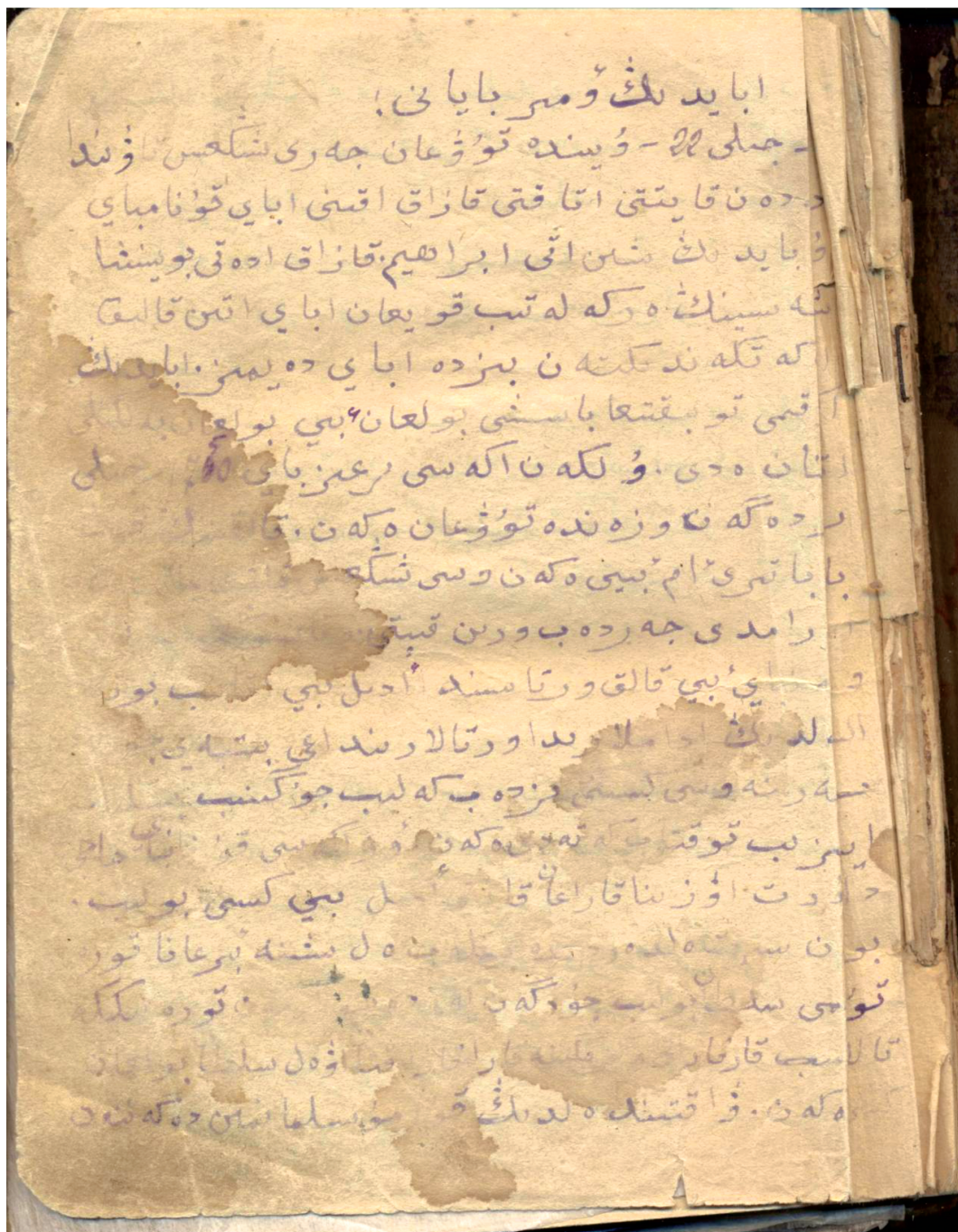
Жұмыс барысында Ахат қолжазбасындағы Абай өлеңдері Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапхана қорында сақталған, 1910 жылы жазылған Абай өлеңдерінің қолжазбасымен салыстырғанда байқағанымыз: Абай өлеңдерінің 1910 жылы жазылған нұсқасындағы 21 өлең және 6 аудармасы Ахат қолжазбасында кездеспейді. Керісінше, Ахат қолжазбасындағы Абайдың «*Кетті бірлік, ем таба алмай*» деген өлеңі мен «*Босқа әуре боп келдің бе тағы*» деген аудармасы 1910 жылғы нұсқада жоқ. Мұнда Абайдың «*Қара сөздері*» берілмеген. Қолжазбаның соңғы бөлімдері Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларына арналған.

Қалпына келтірілуі: Қолжазба жөндеуден өтпеген, яғни реставрация жұмысы жүргізілмеген.

Ақауы: Қолжазба әбден тозған, мұқабаның шеттері мүжіліп, үгітіліп кеткен. Оның көптеген беттері шет жақтары жыртылып, түптелген жерінен жыртылып, үгітіліп, ажырағалы тұр. Қолжазбаның кей беттеріне су, май тамғаннан пайда болған дақтардан өлең жолдары өшіп, мүлдем оқуға келмейді. Кей беттерде өлең жазылған парақтардың екі жағындағы ашық тұрған жеріне кирилл, араб әріптерімен сөздер жазылған.

Көлемі: Қолжазбаның жалпы көлемі – 255 бет, электрондық нұсқасында 263 бет.

Ахат Шәкәрімұлы қолжазбасынан үзінді

Мүрсейіт Бікіұлына телініп жүрген қолжазба нұсқа

Аталуы: Абай өлеңдері.

Көшіруші (хаттат): Белгісіз.

Көшірілген жылы: Белгісіз.

Басқы сөзі (3-б.):

باريننگ اوستونان بىكار اوترىك شابدی طالادى

Соңғы сөз (160-б.):

اباى مرحومنگ شيعر.....

Қағазы: Сарғыш түсті, ұзын жолды дәптер.

Әріп-сиясы: Қара сиямен, қадім және төте жазумен көшірілген.

Беттелуі: Қолжазбаның әр беті қара сиямен жазылып, араб санымен нөмірленген.

Мәтіннің орналасуы: Өлеңдер әр бетте әртүрлі беріліп, 1, 2, 3, 4 қатарға дейін бөлініп жазылған. Өлеңдер өзара бір бос жол қалдырылып ажыратылған.

Аннотациясы. Қолжазбаның жазылған уақыты, жері жайында ешқандай мәлімет жоқ. Абай өлеңдері 3-беттен басталады. Өлеңдерін аудармалармен қосқанда барлығы 160 өлең. Бұлардан басқа Абайдың 17 қара сөзі берілген. Бірақ оны басқа бір жерден алып (я болмаса көшіріп), осы қолжазбаға әдейі қосқан сияқты, себебі жазу үлгісі Мүрсейіттікі емес әрі сиясының түсі де бөлек. Оның үстіне қолжазбаға түптеліп, біріктірілмеген, бөлек, бос жүр. Анонимдік бұл қолжазбаны Ғылым академиясы Орталық ғылыми кітапхана қорында сақталған 1906, 1910 жылы жазылған Абай өлеңдерінің қолжазбасымен салыстырдық. Бұл нұсқадағы жазу мәнерінің Мүрсейіттің жазу үлгісіне өте жақын екендігін, тіпті кейбір әріптерінің жазылу ерекшеліктері дәлме-дәл келетіндігін ескере келіп, бұл қолжазба көшірме Мүрсейіттің қаламына тиесілі болуы ықтимал деген қорытындыға келдік. Мүрсейіттің Абай өлеңдерін жинақтаған 1906, 1907, 1910 жылдарда жазылған нұсқалары – қадім жазу үлгісімен, араб-парсы сөздерін толық сақтап жазған қолжазбалар. Мына қолжазбада бұрынғы қадім жазу үлгісімен қатар, жаңа әліпбидің үлгісі де кездеседі.

Осы қолжазбадағы Абайдың «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман» деген өлеңін алып, Мүрсейіттің 1910 жылғы нұсқасындағы берілген сол өлең жолдарымен салыстырдық. Жазу стилінде өзгеріс жоқ, тек әріптерде ғана өзгешеліктер байқалады. Мысалы: 1) 1910 жылғыда «оңайлықмен», «сұмдықмен», «хызметмен» сөздерінде «мен» жалғауы жалғанса, белгісіз нұсқада «оңайлықбен», «сұмдықбен», «хызметбен» деп «бен» жалғауы жалғанып, қазақ тіліне жақындай түскен. 2) 1910 жылғыда «йүз», «йақшы», «йас» деп жазылса, ал белгісіз нұсқада кәдімгі «ж» әрпімен «жүз», «жақсы», «жас» деп берілген. 3) Мына нұсқада арабтардың жуан «с», «т» әріптері қазақ тіліне

жақын «с», «т» әріптеріне ауысқан. 4) 1910 жылғы нұсқамен салыстырғанда бұл қолжазбадағы кей өлеңдердің сөздері түсіп қалған не басқа сөзбен алмастырылғанын байқадық. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Бұл қолжазбадағы жәдиттік (жаңаша жазу) үлгілердің кездесуіне Ахмет Байтұрсынұлы әліпбиінің әсері болуы әбден мүмкін. А. Байтұрсынұлы 1910 жылдан бастап, араб жазуының қазақ тіліне қолайлы емес жақтарын түзеп, оның тілдік ерекшеліктеріне сай етіп, қазақ тілінің төл дыбыстарына ғана тән 28 әріптен тұратын әліпби құрастырады. Оның 1912 жылдан бастап қолданысқа енгені белгілі. Оны төте жазу деп атаған. Кәтіп (көшіруші) осы әліпбиді қолданған деген болжам жасауға болады.

Айрықша белгілері: Мұқабаның ішкі бетінде «*Рукопись Мурсеита Бекина*» деп бергі заманда жазылған жазу бар.

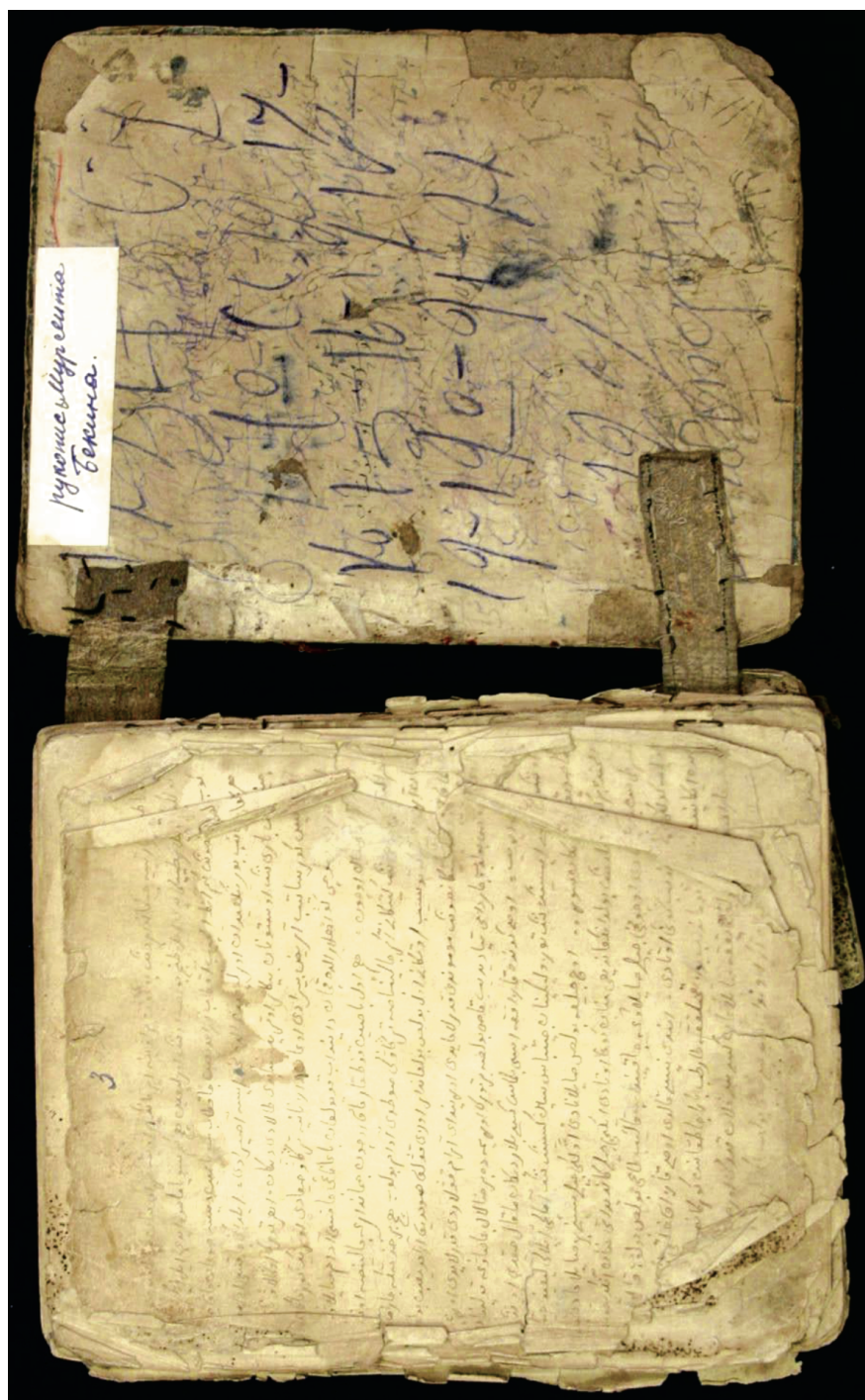
Қалпына келтірілуі: Қолжазба жөндеуден өтпеген, реставрация жасалмаған.

Ақауы: Қолжазбаның мұқабасы қатты тозып, шеттері мүжіліп, жыртылған. Бастапқы екі беті жыртылып, жоғалған. Кей беттері түскен дақтардан дұрыс оқылмайды.

Көлемі: Қолжазбаның көлемі – 160 бет. Электрондық нұсқасында 153 бет. Мұнда қолжазбаның екі беті бір файлға түсірілген.

Мүрсейіт Бікіұлына телінген қолжазбадан үзінді

1-анонимдік қолжазба нұсқа

Аталуы: Абай өлеңдерінің қолжазбасы.

Көшіруші (хаттат): Белгісіз. Қорға 2001 жылы 10 желтоқсанда ақын, жазушы Жақыпов Аманжан (1935–2006) тарапынан өткізілгені жазылған.

Көшірілген жылы: 1943 ж.

Басқы сөзі (4-б.):

قيران شيقسا قياغا جييه ره دی

Соңғы сөз (200-б.):

ابای 1845 جیلی جیلان جیلی تووودی 1904 لوو جیلیندا 60 جاس.....کوشتی

Қағазы: Сары түсті түптелген дәптер.

Әріп-сиясы: Төте жазумен, көк сиямен көшірілген.

Беттелуі: Әр парақтың ортасына рим санымен нөмірленген.

Мәтіннің орналасуы: Алғашқы 7 бет, негізінен, дәстүрлі бір бәйіт үлгісінде көшірілген (4–11-бб.). Бір бетте 17 қатардан, яғни 34 жолдан түскен. Ал қысқа буынды өлеңдер бір қатарға үш жолдан, кейде бес-алты жолдан жазылған. Өлеңдердің арасы реттік нөмірі бойынша сол жақ бетіне рим санымен таңбаланған. Өлеңдердің қай жылы жазылғандығы араб санымен көрсетілген («1896 жылы» «1896 жылы» «1896 жылы»).

Аннотациясы. Мұқабасында «Абайдың 1909 жылы Санкт-Петербург жинағының қолжазбасы. Абай өлеңдері қолжазба түрінде Қытай, Шығыс Түркістан қазақтары арасында осы қолжазба түрінде тарап сақталған. Лермонтов пен Крыловтың мысал өлеңдері бар» деп жазылған. Сондай-ақ, сол жерде «Жазылған мерзімі мен жері» деген тұста «Санкт-Петербург, 1909 жыл» деп көрсетілген. Қолжазбаның соңғы бетінде мәтін көшірілген қаламнан басқа түстегі сиямен «1943 жылы жазылды» деп, қолжазбаның 1943 жылы жазылғандығы айтылған. Бұдан бұл нұсқаның 1909 жылы Санкт-Петербургта басылған литографиядан 1943 жылы көшірілгенін аңғаруға болады.

Санкт-Петербург нұсқасы қадімше жазылғандығы белгілі. Кәтіп 1909 жылғы литографияны жәдид үлгісімен қайта көшіріп шыққан.

قالیک ه لیم قازاعیم قایران جور تیم و ستاراسیز اوزینکا توستی مورتیک
جاقسی مه نه ن جاماندى ایرمادیک بیر قان بیر بوب ه ندی ه کی ورتیک

Алайда, көшіруші төте жазудың емлесіне салуға тырысқанымен де, ол жазудың орфографиялық ерекшеліктерін толық сақтай бермеген.

بايلار جور جيعان مالين قورعالاتيب و جوزين ونين به ريب الارساتب
ونين اليب توقساننان دءامه قيليب بول جور تدى قويغان جوقبا قوداى اتيب

Қолжазбада кейбір өлеңдердің астына қай жылы жазылғандығы және сол уақытта Абайдың неше жаста екені ашып көрсетілген (Мысалы: «*نشی 1886 جاستا 42 جیلی*» (11-б.); «*جاستا 51 №1891*» (33-б.); «*نشی جیلی ۱۸۹۹ 1899 جاستا ۵۵*» (36-б.). Ал кейбір өлеңдерінің жазылған жылы мен ақынның сол кездегі жасы орысша берілген (Мысалы: «*1897 года, 58 лет*»). Ендігі бір жерде қадім жазуының қасына орысша аудармасын да жазған («*نشی جیلی ۱۸۹۹ 1899 года 55 лет*») (36-б.).

Қолжазбаның алғашқы екі беті жоқ (2–3-бб.). 4-ші беттен басталатын Абай өлеңдерінің «*Қыран шықса қияға жібереді*» деп, «*Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап?*» деген өлеңінің үшінші жолынан басталған.

Қолжазбаның 4–87-бб. аралығында ақын өлеңдері, ал 88–93-бб. «*Масғұт аңгімесі*» мен «*Ескендір аңгімесі*» поэмалары берілген.

Қолжазбадан екі түрлі жазу мәнерін аңғаруға болады. Бірінші қолтаңбада әрбір әріп тік әрі нақты таңбаланса, екіншісі – солдан оңға қарай қисайта жазылған, яғни жүгіртпе жазуға келеді.

Сондай-ақ, бір жерінде қанық көк сиямен жазылса, тағы бір жерінде ашық түсті көк сия пайдаланылған. Қанық көк сия әріптері тік әрі нақты әріптер де, ал ашық түсті сия жүгіртпе жазуда қолданылған.

Жазылу мәнерінің екі түрлі болуы – не кәсіптің екі түрлі күйде көшіргенін немесе қолжазбаның екі адамға тиесілі екенін аңғартса керек.

Қалпына келтірілуі: Қолжазба жақсы сақталғандықтан да, айтарлықтай қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілмеген.

Ақауы: Қолжазба жақсы сақталған. Жүгіртпе жазумен жазылған жерлерін оқу қиын.

Көлемі: Қолжазбаның жалпы көлемі – 98 бет, электрондық нұсқасында – 89 бет.

1-анонимдік қолжазбадан үзінді

۴
 قىران شىقىسا قىناغا جىبەردەدى
 لار قىنداب قارغا قالماسى ار باغناغ
 سىب قىسب نازا سىب و سىنا تىسا
 ە تا بىدەق مۇنى مەنەن دەگەن جان موق
 با سقا سايا جانغا و لىغا، دانە مە موق
 قالىكە ەلەم قازاعىم قارىات بورىم
 ما قىسى مەنەن با ما ندى ايسر مادىك
 ەت بەرگە نەدە شىرلىك سوتىلدى با قىسى
 قىسىنكە قوز سوزىككەن با سىقە شىورى
 وزىمدىكى دەپەلەي ئوز ما كىلدى
 كورسە قىزارىكە لەدى بالىقوى موق
 قوز با سىنا تىي بولغان و نكەي قىسىم
 قوز ەرىلدى ئوز ەلەردە بەلەن
 و نىلدا القان موقبە مەدى قولىن
 سا سىرلىدى بالىلىك با قىقان سىلىقكە
 موق سىنا سىقات كۆندە سىك بوز قاقىرىق
 ار ەردە جان بىلغاغا بىلگەن سىرلىك

Тұрағұл Абайұлының қолжазба нұсқасы

Аталуы: Қазақтың атақты ақыны – Абай Құнанбайұлы. 1845 туған, 1904 жылы дүниеден қайтқан.

Көшіруші: Тұрағұл Абайұлы (Ибрагимов) (1875–1934).

Тұрағұл Абайұлы – 1875 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданында туған, әдебиет зерттеушісі, аудармашы, қоғам қайраткері, Абайдың кіші баласы. Жас кезінде мұсылманша, орысша сауат ашқан. Алаш қайраткерлерімен тығыз қарым-қатынаста болған. 1909 жылы немере ағасы Кәкітаймен бірге Петербургте алғаш рет әкесі Абайдың шығармалар жинағын кітап етіп шығарды. Тұрағұлдың әдеби мұраларының ішіндегі ең құнды еңбегі – «Әкем Абай туралы» деп аталатын естелігі. Ол Джек Лондонның, М. Горькийдің, А. С. Неверовтың шығармаларын қазақ тіліне аударған.

Көшірілген жылы: Белгісіз.

Басқы сөзі (2-б.):

ۋزی تورالی - 1898 جیلی

Соңғы сөз (243-б.):

نه نی بیلدیک نه نی شه شتیک ؟ نه نی جوق ده ب — نه ده ب که شتیک

Қағазы: Сарғыш тартқан ұзын жолды дәптер.

Әріп-сиясы: Көк сиямен, төте араб жазуымен көшірілген.

Беттелуі: Қолжазбаның әр беті көк сиямен жазылған араб санымен нөмірленген.

Мәтіннің орналасуы: Өлеңдердің арасы бір жол тастаумен ажыратылып, өлеңдер бір қатар немесе екі қатарға жазылған. Әр өлеңнің тұсына реттік нөмірі мен жазылған жылы көрсетілген. Абайдың қара сөздері өзара бір жол ашық қалдырылып ажыратылған. Мәтіннің алдына 1-ші, 2-ші, 3-ші, 4-ші, 5-ші т.б. деп қара сөздердің реті жазылған.

Аннотациясы. Қолжазбада Тұрағұл әкесі Абайдың өлеңдерін жалпы тақырыптарға бөліп (Мысалы: «*Өзі туралы*», «*Ел мінезі туралы*», «*Күй туралы*», «*Болыстық жайы*», «*Бүркітші*» т.б.), тұстарына жылдарын көрсетіп, реттеп жазған. Түпнұсқада өлеңдер аяқталған соң Тұрағұл әкесінің өмірбаяны жайында жазып (түпнұсқада 169–199-беттер), ол туралы естеліктерін енгізіп, соңына «*Тұрағұл Абайұлы*» деп көрсеткен. Бұдан кейін қолжазбаның соңғы бөлігінде Абайдың қырық бір қара сөзі берілген. Түпнұсқада Абайдың жүз алпыс бір өлеңдері мен аудармалары қамтылған. Тұрағұл бұл қолжазбасын 1927 жылы Қазақ АССР білім комиссариатына тапсырған дейді (Абай энциклопедиясы. – Алматы, 1995. – 555-б.). Қолжазбада шығарма қай жылы, қай жерде жазылғаны туралы нақты деректер кездеспейді. Жұмыс барысында, Тұрағұлдың қолжазбасын Абай өлеңдерінің 1910, 1915 жылғы нұсқаларымен салыстырып көрдік. Нәтижесінде, мұнда Абай өлеңдері мол қамтылғаны, қол-

жазбаның 1910, 1915 жылғы нұсқаларында кездесе бермейтін аудармалары (М. Ю. Лермонтов, А. С. Пушкин, И. А. Бунин, Я. Полонский, В. А. Крылов, Дж. Байрон, И. В. Гетеден) енгізілгені анықталды. Сондай-ақ аталмыш қолжазбаны 1909 жылы Санкт-Петербургтегі И. Бораганский баспасынан алғаш рет жарық көрген Абай өлеңдерінің жинағына 100 жыл толуына байланысты 2009 жылы Алматы қаласында жарық көрген Абай өлеңдерінің жинағымен де салыстыру жұмысы жүргізілді. Мұнан байқағанымыз: 1) Қолжазбадағы кей өлең жолдары жинақта өзгеріске түскен. Мысалы: кітапта *«Қызарып, сұрланып, дүпілдеп жүрегi»* деп басталатын өлең жолдары, қолжазбада *«Екі асық құмарлы, бір жолдан қайта алмай»* деп басталады. Сондай-ақ қолжазбада *«Сәулең болса көңіліңде»* деп берілсе, кітапта *«Сәулең болса кеудеңде»* деп өзгерген. Қолжазбада *«Көк тұман – алдыңдағы келер заман»*, ал жинақта *«Көк туған алдыңдағы келер заман»* деп жөнделген. 2) Қолжазбада *«Адам бір боқ – көтерген боқтың қабы»* деген Абайдың өлеңі 2 рет жазылып кеткен (70 және 76-беттерде). 3) Өлең атауларына өзгеріс енгізілген. Мысалы: қолжазбада *«Онегиннің қапиядан ғашық болып жазғаны»* деген атау жинақта *«Онегиннің Татьянаға жазған 2-хаты»* деп берілген. 4) Жинақты шығарар кезінде Абай өлеңдерінің өзін сұрыптап, іріктеп алғанға ұқсайды. Мысалы: Абайдың өзі жазған *«Бастапқы Онегин хаты»*, *«Қарға мен тұлкі»*, *«Ендігі өз сөзі»*, Абайдың балаларына жазған өлеңдері мен *«Вадим»* деген аудармасы жинаққа енбей қалған. Қолжазбаның соңғы жағына қарай Тұрағұлдың туғандарына арнаған хат-өлеңдері жазылған.

Қалпына келтірілуі: Қолжазбаға жөндеу жұмыстары жүргізілмеген.

Ақауы: Қолжазба өте тозған. 13–14-беттердің төменгі жағы сетінеген, 33–40-беттердің төменгі тұсының орта шені жартылай жыртық. 41–42, 85–86, 151–152-беттер түптеу жібінен ажыраған. Беттерінің шеткі тұстары жыртылған.

Көлемі: Қолжазбаның жалпы көлемі де, электрондық нұсқасы да – 243 бет.

Тұрағұл Абайұлы қолжазбасынан үзінді

۱۸۹۸ - جلد ۱ / شمارہ ۱

[illegible]

2-анонимдік қолжазба нұсқа

Аталуы: Әдебиет жинағы. Бұл жинақта Абай, Шәді, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім тағы басқа ақындардың өлеңдері бар.

Көшіруші (хаттат): Белгісіз.

Көшірілген жылы: Белгісіз.

Басқы сөзі (2-б.):

ابرای قونانبای او غلینک آخونلیق مین سویلاگان

Соңғы сөз (200-б.):

اوی داورین اویغه توسینک صعینامین

Қағазы: Сары түсті түптелген дәптер. Дәптердің көлденең және тігінен қызыл сиямен тік сызылған.

Әріп-сиясы: Қадім жазу үлгісінде қара сиямен көшірілген.

Беттелуі: Араб санымен әр парақтың оң жақ бұрышына қара қарын-дашпен, ал әр беттің оң және сол жағына қара сиямен нөмірленген.

Мәтіннің орналасуы: Ақын өлеңдері дәстүрлі бәйіт үлгісінде жазылған. Бір бетте 18 бәйіт, яғни 36 жол берілген. Бір қатарға үш жолдан түскен қысқа буынды өлеңдердегі жолдар әртүрлі көшірілген. Өлеңдердің арасы араб санымен ажыратылған. Өлеңдер мазмұнына байланысты бірнеше бөліктерге бөлінген (Мысалы: «2 بولیک اولانک طورالی»).

Кейбір өлеңдердің соңына жазылған жылы көрсетілген. Қолжазбаны көшірудегі бағзы бір талаптар орындалған. Кейбір жерлерде көшіріліп отырған беттің соңына келесі беттегі алғашқы сөз көрсетілген.

Аннотациясы: Қолжазбаның екінші бетінде қадім үлгісімен «ابرای قونانبای او غلی ننگ آخونلیق مین سویلاگان نظم قیلیب عبرت آماقغه آیتقان بیت لاری» яғни «Ыбрай Құнанбай оғлұның ақынлықмен айтқан, назым қылыб, гибрат алмаққа айтқан бәйітлері» деп жазылған.

Осы бетте ақынның «Қартайсаң, қайғы ойлайсың, ұйқы сергек» («قارطایصانک قایغی اویلاسیین اویقی سیرگیк») деген өлең жолдары берілген.

Қолжазбадағы Абай өлеңдерінің беру тәртібі мен құрылымы 1909 жылғы Санкт-Петербург нұсқасымен сәйкес келеді. Кәтіп тасбаспаны алып, қайта көшіріп шыққан деуге негіз бар. Алайда, кейбір өлең жолдарына түзетулер енгізгенін аңғаруға болады. Мысалы, ақынның «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деген өлеңі «Қартайсаң, қайғы ойлайсың, ұйқы сергек» деп өзгертіліп берілген. Сондай-ақ, литографияның соңғы жағына берілген «11-інші бөлік. Жаз», «12-інші бөлік. Күз», «13-інші бөлік. Қыс» («11-нچی بولیک جاز», «12-нچی بولیک قص», «13-нچی بولیک کوز») деген бөлімдерін кәтіп «11-інші бөлік. Жаз туралы», «12-інші бөлік. Күз туралы», «13-інші бөлік. Қыс туралы» («11-нچی بولیک قص تورالی», «12-нچی بولیک کوز تورالی», «13-нچی بولیک جاز تورالی») деп толықтырып жазған. Сондай-ақ, кәтіп қолжазбаны 1909 жылғы нұсқа бо-

йынша көшіріп отырғанымен де, өзі тарапынан қосылған тұстарында қадімше жазу үлгісімен өңдегені аңғарылады (تورالى – توغرىلى/طوغرىلى)

Қалпына келтірілуі: Арнайы мұқабамен қапталған.

Ақауы: Қолжазба өте жақсы сақталған. Бояуы қанық, әріптері анық түскен.

Көлемі: электрондық нұсқасында 141 бет.

2-анонимдік қолжазбадан үзінді

ابرا قد تانا او علي نس آفونليق ميلا سويلگان
نظم قليب : عجزا المعوق آتقان بست لاری

قارطاسيان قايغی اولایسیه اویق سرکله آتخوئین اجهننا صو اولد جندک
 مؤکله صا رنه کسه جوقا سوز اوخارلقا کوئو بکمر کوکله قیلد ایرمه
 جاص قارطاسیان جوقا طوطا طوطا اولدک تعدیر جوقا اوکان او مر قانت کله
 باسقیان اظ کور کافری اار سا قلسه باسقه شکر برکله درباری او را کرمک
 ایرمه سینه اسیر آقیر اولد جلیان قیلدی او یلا ما جغاند اب قیلدی قیلد
 ناد انداز قیلد کما جور حلال اینکای اولد اوزار قیلد کما جور حلال اینکای
 آسپینه آراسر دینه دیک برکون طومار آسپینه آراسر دینه دیک برکون طومار
 آدیم ذاک تر ملک داولان کلا ایگادی ننگ بیک جوقا آتوئل کیم بیک
 نادره آراسر آقید قیلا ققه املک نادره آراسر آقید قیلا ققه املک
 راص سوز دیک کیم بیکار عاصیا قین قیل آراسر آقید کیم بیکار
 آقید کله آقید و بیک و ش آقید قیلا ققه املک
 تاراضه جوقا صرده اوز بوینا آقید قیلا ققه املک
 آلا شقه ای جاووب بیک کله بیکار جوقا صرده اوز بوینا
 برانک جوقا بولغان کیم کور بیکار جوقا صرده اوز بوینا

ҚАЗАҚ АҚЫНЫ ИБРАҢИМ ҚҰНАНБАЙҰҒЫЛЫНЫҢ ӨЛЕҢІ

Бастырған: Кәкітай, Тұғраұл Құнанбай ұғландары
С.-Петербург. «Восточная» электро-печатня.

И. Бораганский
В.О. средн. п.р. 1
1909

1-ШІ БӨЛІК ХАЛЫҚ ТУРАЛЫ

(1)

Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек,
Ашуың – ашыған у, ойың – кермек.
Мұңдасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық,
Кім көңілді көтеріп, болады ермек?

Жас қартаймақ, жоқ тумак, туған өлмек,
Тағдыр жоқ өткен адам қайта келмек.
Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,
Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек.

Ер ісі – ақылға ермек, бойды жеңбек,
Өнерсіздің қылығы өле көрмек.
Шыға ойламай, шығандап қылық қылмай,
Еріншек ездігінен көпке көнбек.

Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек,
Ұрлық, қулық қылдым деп қағар көлбек.
Арамдықтан жамандық көрмей қалмас,
Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек.

Адамзат тірілікті дәулет білмек,
Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек.
Екеуінің бірі жоқ, ауыл кезбек
Не қорлық құр қылжаңмен күн өткізбек?

..... – ақылды құлаққа ілмек,
Бұл сөзден ертегіні тез үйренбек.
Рас сөздің кім білер қасиетін,
Ақылсыз шынға сенбей, жоққа сенбек.

Қызыл арай, ақ күміс, алтын бергек
Қызықты ертегіге көтерілмек.
Ақсақалдың, әкенің, білімдінің,
Сөзінен сырдаң тартып, тез жиренбек.

Ақылды қара қылды қырыққа бөлмек,
Әр нәрсеге өзіндей баға бермек.
Таразы да, қазы да өз бойында,
Наданның сүйенгені – көппен дүрмек.

Алашқа іші жау боп, сырты күлмек,
Жақынын тіріде аңдып, өлсе өкірмек.
Бір-екі жолы болған кісі көрсе,
Құдай сүйіп жаратқан осы демек.

Ел бұзылса, табады шайтан өрнек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек.
Өзімнің иттігімнен болды демей,
Жеңді ғой деп шайтанға болар көмек.

Сырттансынбақ, қусынбақ, өршілденбек,
Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек.
Арамдықпен бар ма екен жаннан аспақ,
Өзімен өзі бір күн болмай ма әлек?

Қолдан келе бере ме жұрт іңгермек,
Адалдық, арамдықты кім теңгермек?
Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ,
Иттей қор боп, өзіне сөз келтірмек.

(2)

Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман,
Шошимын кейінгі жас балалардан.
Терін сатпай, телміріп, көзін сатып,
Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман.

Бай алады кезінде көп берем деп,
Жетпей тұрған жерінде тек берем деп.
Би мен болыс алады күшін сатып,
Мен қазақтан кегінді әпперем деп.

Жарлы алады қызметпен өткерем деп,
Елубасы шар салып, леп берем деп.
Жалаңқая жат мінез жау алады,
Бермей жүрсең, мен сені жек көрем деп.

Дос алады бермесең бұлт берем деп,
Жауыңа қосылуға сырт берем деп,
Бұзылған соң мен оңай табылмаспын,
Не қылып оңайлықпен ырық берем деп.

.....
.....

Жүз қараға екі жүз аларман бар,
Бас қатар бас-аяғын тексерем деп.

Ел жиып, мал сойыңыз ет берем деп,
Мал берсем, сен мендік бол деп берем деп.
Қара қарға сықылды шуласын жұрт,
Кім көп берсе, мен соған серт берем деп.

Бұзыларда ойламас бет көрем деп,
Ант ішуді кім ойлар дерт көрем деп.
Қабаған итше өшігіп шыға келер,
Мен қапсам, тап бір жерін бөксерем деп.

.....ты өзіңе ерік берем деп,
Кімді сүйіп сайласаң, бек көрем деп.
Бұзылмаса, оған ел түзелген жоқ,
Ұлық жүр бұл ісінді кек көрем деп.

Жұрт жүр ғой арамдықты еп көрем деп,
Тоқтау айтқан кісіні шет көрем деп.
Бар ма екен жай жүрген жұрт қанағатпен,
Құдайдың өз бергенін жеп көрем деп?

Атаны бала аңдиды, ағаны – іні,
Ит қорлық немене екен сүйткен күні?
Жанын сатқан мал үшін антұрғанның
Айтқан сөзі құрысын, шыққан үні.

Алыс-жақын қазақтың бәрі қаңғып,
Аямай бірін-бірі жүр ғой аңдып.
Мал мен бақтың кеселі ұя бұзар,
Паруардигәр жаратқан несін жан қып!

Ант ішкен күнде берген жаны құрсын,
Арын сатып тіленген малы құрсын.
Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып,
Қу тілмен қулық сауған заңы құрсын.
Бір атқа жүз құбылған жүзі күйгір,
Өз үйінде шертиген паңы құрсын.

(3)

Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап,
Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап.
Қыран шықса қияға, жібереді
Олар да екі құсын екі жақтап.
Қарқылдап қарға қалмас арт жағынан,
Күйкентайы үстінде шықылықтап.
Тиіп-шығып, ыза қып, ұстатпаса,
Қуанар иелері сонда ыржақтап.
Не таптық мұныменен деген жан жоқ,
Түні бойы күпілдер құсын мақтап.
Басқа сая, жанға олжа дәнеме жоқ,
Қайран ел осынымен жүр далақтап.

(4)

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың.
Бет бергенде шырайың сондай жақсы,
Қайдан ғана бұзылды сартша сыртың?
Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді,
Аузымен орақ орған өңкей қыртың.
Өзімдікі дей алмай өз малыңды,
Күндіз күлкің бұзылды, түнде – ұйқың.
Көрсеқызар келеді байлауы жоқ,
Бір күн тыртың етеді, бір күн – бұртың.
Өз басына би болған өңкей қикым,
Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын?
Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кетпесе енді өз ырқың.

Ағайын жоқ нәрседен етер бұртың,
Оның да алған жоқ па құдай құлқын?
Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ,
Сапырылды байлығың, баққан жылқың.
Баста ми, қолда малға талас қылған,
Күш сынасқан күндестік бұзды-ау шырқын.
Оңалмай бойда жүрсе осы қыртың,
Әр жерде-ақ жазылмай ма, жаным, тырқың?
Қай жеріңнен көңілге қуат қылдық,
Қыр артылмас болған соң, мінсе қырқың?
Тиянақсыз, байлаусыз байғұс қылпың,
Не түсер құр күлкіден жыртың-жыртың.
Ұғындырар кісіге кез келгенде,
Пых-пых демей қала ма ол да астыртын?

(5)

Байлар жүр жиған малын қорғалатып,
Өз жүзін, онын беріп, алар сатып,
Онын алып, тоқсаннан дәме қылып,
Бұл жұртты қойған жоқ па құдай атып?
Барып келсе Ертістің суын татып,
Беріп келсе бір арыз бұтып-шатып,
Елді алып, Еділді алып есіреді,
Ісіп-кеуіп, қабарып келе жатып.
Әрі-бері айналса аты арықтап,
Шығынға белшесінен әбден батып.
Сұм-сұрқия, қу, білгіш атанбаққа
Құдай құмар қылыпты қалжыратып.
Қорғаласа, қорықты деп қоймаған соң,
Шаптырады қалаға бай да андатып.
Күшті жықпақ, бай жеңбек әуел бастан,
Қолға түсер сілесі әбден қатып.
Жаны аяулы жақсыға қосамын деп,
Әркім бір ит сақтап жүр ырылдатып.

(6)

Көңілім қайтты достан да, дұспаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда?
Алыс-жақын қазақтың бәрін көрдім,
Жалғыз-жарым болмаса анда-санда.

Пайда үшін біреу жолдас бүгін таңда,
Ол тұрмас бастан жыға қисайғанда.
Мұнан менің қай жаным аяулы деп,
Бірге тұрып қалады кім майданда?

Ендігі жұрттың сөзі – ұрлық-қарлық,
Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық.
Осы күнде осы елде дәнеме жоқ
Мейір қанып, мәз болып қуанарлық.

Байлар да мал қызығын біле алмай жүр,
Жаз жіберіп, күз атын міне алмай жүр.
Сабылтып, күнде ұрлатып, із жоғалтып,
Ызаменен ыржиып күле алмай жүр.

Саудагер тыныштық сауда қыла алмай жүр,
Қолдан беріп, қор болып, ала алмай жүр.
Ел аулақта күш айтқан, топта танған,
Арсыз жұрттан көңілі тына алмай жүр.

Естілер де ісіне қуанбай жүр,
Ел азды деп надандар мұңаймай жүр.
Ала жылан, аш бақа күпілдектер,
Кісі екен деп ұлықтан ұялмай жүр.

Бектікте біреу бектеп тұра алмай жүр,
О дағы ұры-қарды қаралмай жүр.
Қарсылық күнде қылған телі-тентек,
Жаза тартып ешбірі сұралмай жүр.

Қарындас қара жерге тыға алмай жүр,
Бірінің бірі сөзін құп алмай жүр.
Құда-тамыр, дос-жаран, қатын-балаң –
Олар да бір қалыпты бола алмай жүр.

Бір күшті көп тентекті жыға алмай жүр,
Іште жалын дерт болып, шыға алмай жүр.
Арақ ішкен, мас болған жұрттың бәрі,
Не пайда, не залалды біле алмай жүр.

Жетіліп жаз жайлауға қона алмай жүр,
Күз күзеу де жанжалсыз бола алмай жүр.
Қыс қыстауың – қып-қызыл о бір пәле,
Оралып ешбір шаруа оңалмай жүр.

Жасы кіші үлкеннен ұялмай жүр,
Сұрамсақтар нәпсісін тыя алмай жүр.
Сәлем – борыш, сөз – қулық болғаннан соң,
Қандай жан сырттан сөз боп, сыналмай жүр?

(7)

Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ,
Оларға жөн – арамның сөзін ұқпақ.
Қас маңғаз, малға бөккен кісімсініп,
Әсте жоқ кеселді істен биттей қорықпақ.

Бір аршопке шапаны сондай шап-шақ,
Мүшесінен буынып, басады алшақ.
Қас алдына жымырып келтірем деп,
Ақ тымақтың құлағы салтақ-салтақ.

Жаздыгүні ақ бөркі бүктелмейді,
Қолында бір сабауы бар, о дағы аппақ.
Керегеге сабауды шаншып қойып,
Бөркін іліп, қарайды жалтақ-жалтақ.

Тірі жанға құрбы боп жап-жасында-ақ,
Қалжыңдамақ, қасынбақ, ыржаңдамақ.
Бет-аузын сөз сөйлерде жүз құбылтып,
Қас кермек, мойын бұрмақ, қоразданбақ.

Осындай сидаң жігіт елде мол-ақ,
Бәрі де шаруаға келеді олақ.
Сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп,
Бар өнері – қу борбай, сымпыс шолақ.

Олардың жоқ ойында малын бақпақ,
Адал еңбек, мал таппақ, жұртқа жақпақ.
Жалғыз атын терлетіп, ел қыдырып,
Сәлемдеспей, алыстан ыржаң қақпақ.

(8)

Бір дәурен кемді күнге – бозбалалық,
Қартаймастай көрмелік, ойланалық.
Жастықта көкірек зор, уайым жоқ,
Дейміз бе еш нәрседен құр қалалық.

Бар ойы – өлең айтып, ән салалық,
Біреуді қалжың қылып қолға алалық.
Қызды ауылға қырындап үйір болса –
Көңіліне зор қуаныш бір бадалық.

Демендер ойнас іске жұбаналық,
Ақыл тапсақ, мал тапсақ, қуаналық.
Қызды сүйсең, бірді-ақ сүй, таңдап тауып,
Көрсө қызар, күнде асық – диуаналық.

Жастықта бір күлгенің – бір қаралық,
Күлкі баққан бір көрер бишаралық.
Әуелі өнер ізделік, қолдан келсе,
Ең болмаса еңбекпен мал табалық.

Той болса, тон киелік, жүр, баралық,
Бірімізді біріміз аударалық.
Ат арықтар, тон тозар, қадір кетер,
Күлкіні онша күйлеп, шуламалық.

Уайым – ер қорғаны, есі барлық,
Қиыны бұл дүниенің – қолы тарлық.
«Епе-епегіне» елірме, бозбалалар,
Бұл бес күндік бір майдан ер сынарлық.

Салынба, қылсаң дағы сан құмарлық,
Алдыңда уайым көп шошынарлық:
Жарлылық, жалынышты жалтаң көздік,
Сүйкімі, икемі жоқ шалдуарлық.

Әсем салдық өлгенше кім қыларлық,
Оған да мезгіл болар тоқталарлық.
Ұрлық қылар, тентіреп тамақ асырар,
Жұмыс қып болмаған соң мал табарлық.

Басында әке айтпаса ақыл жарлық,
Ағайын табылмаса ой саларлық,
Қалжыңбассып өткізген қайран дәурен,
Түбінде тартқызбай ма ол бір зарлық?

Осы елде бозбала жоқ сөзді ұғарлық,
Жақсы айғырда бие жоқ ат туарлық.
Әйтеуір ақсақалдар айтпады деп
Жүрмесін деп, азғана сөз шығардық.

(9)

Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат,
Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат.
Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік
Ер табылса жарайды, қылса сұхбат.

Кейбіреу тыңдар үйден шыққанынша,
Кейбіреу қояр көңіл ұққанынша.
Сөз мәнісін білерлік кейбіреу бар,
Абайла, әрбір сөзді өз халынша.

Шын көңілмен сүйсе екен, кімді сүйсе,
Бір сөзімен тұрса екен, жанса-күйсе.
Қырмызы, қызыл жібек бозбалалар,
Оңғақ болса былғайды, бір дым тисе.

Керек іс бозбалаға – талаптылық,
Әр түрлі өнер, мінез, жақсы қылық.
Кейбір жігіт жүреді мақтан күліп,
Сыртқа пысық келеді, көзге сынық.

Кемді күн қызық дәурен тату өткіз,
Жетпесе, біріндікін бірің жеткіз!
Күншілдіксіз тату бол шын көңілмен,
Қиянатшыл болмақты естен кеткіз!

Бір жерде бірге жүрсең басың қосып,
Бірінді бірің сөйле сөзің тосып.
Бірінді бірің ғиззәт, құрмет қылыс,
Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып.

Жолдастық, сұхбаттастық – бір үлкен іс,
Оның қадірін жетесіз адам білмес.
Сүйікті ер білген сырын сыртқа жаймас,
Артыңнан бір ауыз сөз айтып күлмес.

Күйлеме жігітпін деп үнемі ойнас,
Салынсаң, салдуарлық қадір қоймас.
Ер жігіт таңдап тауып, еппен жүрсін,
Төбетке өлекшіннің бәрі бір бәс.

Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдақ көрсе қызар нәпсіге ерме!
Әйел жақсы болмайды көркіменен,
Мінезіне көз жетпей, көңіл берме!

Көп жүрмес жеңсікқойлық, тез-ақ тозар,
Жаңғырар жеңсікқұмар, жатқа қозар.
Күнде көрген бір беттен көңіл қайтар,
Қылт еткізбес қылықты тамыршы озар.

Толқынын жүрегіннің хаттай таныр,
Бүлк еткізбес қалайша соқса тамыр.
Жар көңліне бір жанын пида қылып,
Білместігің бар болса, қылар сабыр.

Шу дегенде көрінер сұлу артық,
Көбі көпшіл келеді ондай қаншық.
Бетім барда бетіме кім шыдар деп,
Кімі ипаңдау келеді, кімі – тантық.

Ақыл керек, ес керек, мінез керек,
Ер ұялар іс қылмас қатын зерек.
Салақ, олақ, ойнасшы, керім-кербез,
Жыртаң-тыртаң қызылдан шығады ерек.

Қатының сені сүйсе, сен де оны сүй,
Қоржаң суық келеді кей сасық ми.
Ері ақылды, қатыны мінезді боп,
Тату болса, райыс үстіндегі үй.

Жоқ болса қатыныңның жат өсегі,
Болмаса мінезінің еш кесегі.
Майысқан, бейне гүлдей толықсыған,
Кем емес алтын тақтан жар төсегі.

Жасаулы деп, малды деп байдан алма,
Кедей қызы арзан деп құмарланба.
Ары бар, ақылы бар, ұяты бар,
Ата-ананың қызынан ғапыл қалма.

Үйіңе тату құрбың келсе кіріп,
Сазданбасын қабақпен имендіріп.

Ері сүйген кісіні о да сүйіп,
Қызмет қылсын көңілі таза жүріп.

Құрбыңның тәуір болсын өз мінезі,
Абройлы қалжыңмен келсін сөзі.
Сен оған мойын бұрып сөз айтқанда,
Қатынында болмасын оның көзі.

Кей құрбы бүгін тату, ертең бату,
Тілеуі, жақындығы – бәрі сату.
Көкірегінде қаяу жоқ, қиянат жоқ,
Қажымас, қайта айнымас қайран тату!

Пайда деп, мал деп туар ендігі жас,
Еңбекпен терін сатып түзден жимас.
Меліш сауда сықылды күлкі сатып,
Алса қоймас, араны тағы тоймас.

Асық ұтыс сықылды алыс-беріс –
Тірі жанның қылғаны бүгін тегіс.
Бірі көйтке таласып, бірі арам қып,
Төбелескен, дауласқан жанжал-керіс.

Жас бала әуел тату бола қалар,
Ата-анадан жақын боп, ертіп алар.
Бірін бірі құшақтап шуылдасып,
Ойын тарқар кезінде ұрыс салар.

Біреуі жылап барса үйге таман,
Ата-анасы бұрқылдар онан жаман.
Татулығы құрысын ойыны мен,
Дәл соларға ұқсайды мына заман.

Жаман тату қазады өзіңе ор,
Оған сенсең, бір күні боларсың қор.
Ары бар, ұяты бар үлкенге сен,
Өзі зордың болады иығы да зор.

1886-ыншы жыл

(10)

Сабырсыз, арсыз, еріншек,
Көрсө қызар, жалмауыз,
Сорлы қазақ сол үшін
Алты бақан ала ауыз.
Өзін-өзі күндейді,
Жақынын жалған міндейді,
Ол – арсыздық белгісі.
Ұятсынбай, ойланбай,
Қой дегенге тіл алмай,
Іс қылмай ма ол кісі?
Бір-ақ секіріп шығам деп,
Бір-ақ ырғып түсем деп,
Мертігеді, жатады.
Ұрлықпен мал табам деп,
Егессе ауыл шабам деп,
Сүйтіп құдай атады.
Бұл нең десе біреуге
Жоқ нәрсені шатады.
Құтылам деп ісінен,
Бәрін көріп кісіден,
Шығынға әбден батады.
Бұл болмаса онысы,
Аударылып қонысы,
Алыстан дәм татады.
Қызмет қылып мал таппай,
Ғылым оқып ой таппай,
Құр үйінде жатады.
Ел қыдырып ас ішіп,
Еркек арын сатады.
Бала-шаға, ұрғашы
Үйде жарап қатады.
Еңбегі жоқ, еркесіп,
Бір шолақпен серкесіп,
Пысық деген ант шықты.
Бір сөз үшін жау болып,
Бір күн үшін дос болып,
Жүз құбылған салт шықты.

Пысық кім деп сұрасаң –
Қалаға шапса дем алмай,
Өтірік арыз көп берсе,
Көргендерден ұялмай.
Сыбырдан басқа сыры жоқ,
Шаруаға қыры жоқ,
Өтірік, өсек мақтанға
Ағып тұрса бейне су.
Ат-шапаннан кем көрмес,
Біреу атын қойса «қу».
Қу нәпсісін тыя алмай,
Атым шығып жүрсін деп,
Берекеге қас болса,
Желіктірген айтаққа
Арақ ішпей мас болса.
Ел тыныш болса азады,
Ерігіп өле жазады.
Үйде отырса салбырап,
Түзге шықса албырап,
Кісіні көрсе қылжаңдап,
Қалжыңшылсып ыржаңдап,
Өз үйінде қипандап,
Кісі үйінде күй таңдап.
Ақылы бар кісіні
Ғайбаттайды, даттайды.
Ауқаты бар туғанды
Қайырсыз ит деп жаттайды.
Мал мен бақтың дұшпаны,
Кеселді пысық көбейді,
Күшік иттей үріп жүр,
Кісіден кеммін демейді.
Қу тілменен құтыртып,
Кетер бір күн отыртып,
Қызмет қылған кісісін
Құрытуға таяйды.
Қылып жүрген өнері:
Харекеті – әрекет.
Өзі оңбаған антұрған
Кімге ойлайды берекет?

Кімді ұялып аяйды?
Расы жоқ сөзінің,
Ырысы жоқ өзінің,
Өңкей жалған мақтанмен
Шынның бетін бояйды.
Бұл сөзімде жалған жоқ,
Айтылмай сөзім қалған жоқ,
Абайлаңыз, байқаңыз –
Елдің жайы солай-ды.

(11)

Бөтен елде бар болса
Ежеттесің, сыйласың,
Сыбырлас, сырлас көп болған
Көптен тату қимасың,
Басыңа жұмыс түскен күн
Татулықты бұрынғы
Не қылып ол ойласын?
Ашып берер жауыңа
Өзі көрген қоймасын.

Желіккен жауға кез болса,
Араздығы сөз болса,
«Бәрекелді батыр» деп,
«Мықты боп бара жатыр» деп,
Мақтап-мақтап қоздырар.
Ескі досын көргенде,
Есебі жоқ ант ішіп,
Аруақ, құдай айтысып,
Сыр алғалы айттым деп,
Жауыңды алдап қайттым деп,
Құдайдан қорықпай, антұрған,
Иман жүзін тоздырар.
Келіп-кетіп көп жүріп,
Мен досыңмын деп жүріп,
Дұспандығын оздырар.
Алдайды деп жауыңа,
Ел тарттырмай баурыңа,
Көрінгенді азғырар.

Кеселді болып бітеді
Жақсыға біткен жақындар.
Жау жағадан алған күн
Өздері иттей тақымдар.
Үйде отырып ескенде,
Бәрі шешен қақылдар.
Аулаққа шығып біріне
Бірі сөзін мақұлдар.
Жау көп болса басыңда,

Бірі қалмас қасыңда,
Жетектесең, табандар.
Далаға шығып өзінді
Жаудан бетер жамандар.
Жалбарынып күн көріп,
Жақынын сатып, жөн көріп,
Қалтаң-құлтаң амалдар.

Туысқанға кекшілі
Жас баладан бетер-ді,
Ойлау да жоқ, білу жоқ
Келер менен кетерді.
Жақынға еріп, мал салмай,
Жауды көріп, жан салмай,
Қайдан ғана біледі
Ауыр менен жеңілдің
Арасымен өтерді?
Жолдас аз боп сасқанда,
Әуел сонан есітесің
«Ат үстінен көтерді».
Ауыр жұмыс кез болса,
.....,
Араз кісі болғансып,
Сылтау етер бекерді.
Үйренбейді кісіден
Кіржіндеп жүріп кекерді.
Оңалып егер алдыңыз,
Әр жерден-ақ көбейер
Ажарлыңыз, малдыңыз.
Пәленшені ұрам деп,
Төленшені қырам деп,
Таршылықта қайрандап,
Кеңшілікте ойрандап,
Көп батырға қалдыңыз.
Егер тілін алсаңыз,
Бірі қалмас кісіден.
Егер тілін алмасаң,
Бықсып шіріп ішінен.
Өркімде-ақ бар ғой туысқан,
Қайсысы жауды қуысқан?

Күн жауғанда қойнында,
Күн ашықта мойнында,
Арылмас міндет болған соң,
Әркімнің көңілі суысқан.
Жақсыға біткен ағайын
Өз үйінде кезексіз
Шешен келер сартылдап.
Біреу білер жер келсе,
Сөз таба алмас қалтылдап.
Қалжыңға келер шорқақтау,
Жауға келер қорқақтау,
Еркін жерде ызақор.
Томырық келер тарқылдап.
Әдеппенен тамылжып,
Мінезі тәтті болмайды,
Сасық паңдау келеді,
Қырт, мақтаншақ оңбайды,
Кісімсініп жалпылдап.
Біреуге өктем іс қылса,
Өз күшім деп ойлайды.
Егер күші жүрмесе,
Бағанағы жақсының,
Қылғаны деп қоймайды.
Жат айбынар ісі жоқ,
Жау айдынар күші жоқ,
Өз еркіне жіберсең,
Ешнәрсеге тоймайды.

Қалжыңы – теріс, сөзі – ұрыс,
Айтқан сөзге көнбейді.
Өз тентегін көрмейді,
Қазан бұзар бір қырыс.
Сондай кесел туысқан
Қай жерінен болады
Көңілге медеу, ол тыныс?
Жалығуды пәледен
Жұрт ұмытты біржола.
Шыныменен тамам ел
Кете ме екен ит бола?

Ішкені мас, жеген тоқ,
Уайым айтар біреу жоқ,
Тым болмаса болмады
«Бұлт ала, жер шола».

Келелі кеңес жоғалды,
Ел сыбырды қолға алды.
Ел ішінде бітімші
Түгел алып қайтпайды
Сұрай келген бір малды.
Ел жамаған билер жоқ,
Ел қыдырып сандалды.
Астыртын барып жолғасқан,
Ақша беріп жалғасқан,
Ақысын әрең сол алды.

Орыс сыяз қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу старшын, аш билер
Аз жүрегін жалғайды.
Орыссыз жерде топ болса,
Шақырған кісі бармайды.
Бітім қылып бір кісі
Адал малын алмайды.
Қызығы кеткен ел бағып,
Қисыны кеткен сөз бағып,
Ендігі атқа мінгендер
Күнде ертеңге талмайды.

Бас қосылса арысқа,
Кім шабады намысқа?
Жатқа қарар беті жоқ,
Жалынбай тұрар көті жоқ,
Ісі кетер шалысқа.
Ел бүлігі Тобықты
Көп пысыққа молықты.
Малдының малын көре алмай
Борышын түгел бере алмай,
Көрінгенге обықты.
Қазақтың малын сапырып,

Көп бәлеге шатылып,
Кесепатқа жолықты.
Өзінен шыққан жақсылар
Түзей алмай зорықты.
Бөтен елдің адамы,
Тынбаған соң арамы,
Көңілі әбден торықты.

Саудагер қашты бұл елден,
Несиесін жия алмай.
Бұралқылар сандалды,
Жуандарға сыя алмай.
Сиымсыз болды алашқа,
Барымтасын тыя алмай.
Нанымы жоқ, анты бар,
Ел нұсқасы кетті ғой,
Елмін деген салты бар,
Әлі күнге уайым
Қылған жан жоқ, ұялмай.

1889-ыншы жылы

(12)

Ішім өлген, сыртым сау,
Көрінгенге деймін-ау:
Бүгінгі дос – ертең жау,
Мен не қылдым, япырмау?!
Өз үйінде өзендей
Күркірейді, айтса дау.
Кісі алдында кірбеңдеп,
Шабан, шардақ және шау.
Мұндай ма едің ана күн,
Мұның қалай, батыр-ау?
Үш күн арқаң босаса,
Бола қалдың бас асау.
Жан қысылса, жайтандап,
Жанды еріткен жайдары-ау.
Жан жай тапса, сен неге,
Жат мінезсің жабырқау?
Ұрлық пенен қулыққа
Байлағанда, кестің бау.
Берерменде бесеусің,
Аларманда және алтау.
Топ болғанда көресің
Түрлі дауды жүз тарау.
Аяғында сендейлер
Көрмей жүр ме ханталау?
Қайтып кірер есікті
Қатты серіппе, жарқын-ау!
Жетілсең де, жетсең де,
Керек күні бір бар-ау.

* * *

Қажымас дос халықта жоқ,
Айнымас серт қайда бар?
Алда көрген артта жоқ,
Мысқыл, өсек, айла бар.

Жақсылығың күнде ұмыт,
Бір жаңылсаң, болды кек.
Пайдасынан бой суыт,
Өзі тимей жүрсе тек.

Пайда, мақтан өзінен,
Артыла ма ант ұрып?
Жарыс өсек сөзінен,
Айта берсін шарқ ұрып.

Кімге достық көп еттім,
Түбі болды бір кейіс.
Жақсы өмірім әуре еттің,
Жар таба алмай бір тегіс.

Жау қожандап бұртайып,
Дос құбылып, әуре етер.
Кімі тентек, кімде айып,
Тексере алмай өмір өтер.

Сыйласарлық тектінің,
Кім танымас нұсқасын?
Күнде өзімшіл ептінің,
Несін адам ұстасын?

(13)

Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта май
Қалмады елге тығындап.
Сүйтсе дағы елімді
Ұстай алмадым мығымдап.
Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.
Сыяз бар десе, жүрегім
Орнықпайды суылдап.
Сыртқыларға сыр бермей,
Құр күлемін жымындап.
Жай жүргенде бір күні
Атшабар келді лепілдеп:
«Ояз шықты, сыяз бар»,
«Ылау» деп, «үй» деп дікілдеп.
Сасып қалдым, күн тығыз,
Жүрек кетті дуылдап.
Тың тұяқ күнім, сүйтсе де,
Қарбаңдадым өкімдеп.
Старшын, биді жиғыздым:
«Береке қыл» деп, «бекін» деп,
«Ат жарамды, үй жақсы
Болсын, бәрің күтін» деп.
Қайраттанып халқыма
Сөз айтып жүрмін күпілдеп:
«Құдай қосса, жұртымның
Ақтармын осы жол сүтін» деп,
Қайраттысып, қамқорсып,
Сайманымды бүтіндеп.
Оңашада оязға
Мақтамаймын елімді,
Өз еліме айтамын:
«Бергім жоқ, – деп, – белімді».
Мақтанамын кісімсіп,
Оязға сөзім сенімді.

Көрсеттім деймін, ымдаймын
Кәдік қылар жерімді.
Сөз көбейді, ұлғайды,
Мақтанның көті көрінді.

Қазақты жеген қайратты «ел».
Ұрынды да берінді.
Өрлі-берлі тартысып,
Ісі арамы жеңілді.
Алқыны күшті асаулар
Ноқтаға басы керілді.
Үлкен-кіші ақының
Бәрі сөз боп терілді.
Қайрауы жеткен қатты би
Қайрылып нетсін көңілді.
Өз малым деп қойған мал
Иесіне берілді.
Ақылы жандар қамалап,
Кептірді сонда ерінді.
Арызшылар көбейді,
Болыстың көті шөмейді,
Қайтсін байғұс демейді,
Бір кептірмей терімді.

Күн батқанша шабамын
Өрлі-берлі далпылдап.
Етек кеткен жайылып
Ат көтіне жалпылдап.
Оязға жетсін деген боп,
Боқтап жүрмін барқылдап.
Кейбіреуге таяғым
Тиіп те кетті бартылдап.
Пысықтың көбі бұғып жүр,
Беттесе алмай шаңқылдап.
Ашылып омырау, күн ыстық,
Қойын кетті алқылдап.
Елі жөнді болыстар
Мақтанып жүр тарқылдап.
Күлкісі бөлек қарқылдап,
Үні бөлек сартылдап.

Сөйлесе кетсе бір жерде,
Ағыны қатты аңқылдап.
Оязға кірсе, өзгеден
Мерейі үстем жарқылдап.
Елің бұзық болған соң,
Ояз жатыр шартылдап.
Табаныңнан тозасың,
Құр жүгіріп тарпылдап.

Антұрғанмын өзім де,
Бір мінезбен өтпеймін.
Момындық күшті екеуін,
Көрсем дағы күтпеймін.
Сыяздан соң елімді
Қысып алып кетпеймін.
Әуелде көтім бос кәпір,
Мықтыға не қып беттеймін?
Жуанды қойып, жуасты
Біраз ғана шеттеймін.
Ояз бардағы қылықты
Ояз жоқта етпеймін.
Кәкір-шүкір, көр-жерді
Пайда көріп ептеймін.
Мынау арам, тентек деп,
Еш кісіні теппеймін.
Өзімдік бол деп ел жиып,
Құрастырып, септеймін.
Бұзақының бүлігін
«Жақсы ақыл» деп, «жұп» деймін.

Сүйегім жасық, буын бос,
Біраз ғана айлам бар.
Айлам құрсын, білемін –
Болыстықтың жолы тар.
Қайтіп көмек болады
Антұрған өңкей ұры-қар?
Көргенім әлгі, ойлашы,
Ұят, намыс, қалды ма ар?
Ендігі сайлау болғанда,
Түсе ме деп тағы шар,

Бұл күніме бір күні
Боламын ғой деймін зар.
Ақылы жеткен туғандар,
Бұл сөзімді ойлаңдар.
Кәтелешке көбейді,
Сөгіс естіп, тозды ажар.
Мынау елді ұстарлық
Кісі емеспін, кел, құтқар!
Қолдан келмес қорлыққа
Неге болдым мұнша іңкәр?
Ел жайылды, жетпей ме
Оязға да бір хабар?
Тағы бүйтіп кеттің деп
Қозғау салар, қолға алар.
Қатты қысым қылған соң,
Басым сотқа айналар.
Кірік болып түскен соң,
Көрген күнім не болар?
Өзіне мәлім, тентектер
Өз бетімен не табар?
Қағаз берер, қарманар,
Аяғында сандалар.

Бұрынғыдай дәурен жоқ,
Ұлық жолы тарайды.
Өтірік берген қағаздың
Алды-артына қарайды.
Өз қағазы өз көзін
Жоғалтуға жарайды.
Тауып алып жалғанын,
Қылмысыңды санайды.
Өзі залым закүншік
Танып алды талайды,
Көрмей тұрып құсамын
Темір көзді сарайды.

(14)

Мәз болады болысың,
Арқаға ұлық қаққанға.
Шелтірейтіп орысың,
Шенді шекпен жапқанға.

Күнде жақсы бола ма,
Бір қылығы жаққанға?
Оқалы тон тола ма,
Ар-ұятын сатқанға?!

Күлмең қағып қасқайып,
Салынып ап мақтанға.
Таң қаламын қампайып,
Жоқты-барды шатқанға.

Үйі мәз боп, қой сойды
Шүйіншіге шапқанға.
Әуре қылды, салды ойды
Үйдегі тыныш жатқанға.

Еш нәрсе емес жұбанар
Ақыл көзбен баққанға.
Жас баладай қуанар,
Бір тәттіні татқанға.

Көзі барлар ойының
Күлер көтін ашқанға,
Қасиетін бойының
Бекер төгіп шашқанға.

Қуанарлық қыз емес
Жылтырауық таққанға.
Өзгелерді, біз емес,
Түсірмекші қақпанға.

Осы да есеп бола ма
Ар, абұйыр тапқанға?
Миың болса жолама
Бос желігіп шапқанға.

Бір бес надан, оңбассың,
Нансаң, онын қосқанға.
Жасық, жаман болмассың,
Жамандықтан қашқанға.

Ол «болдым-ақ» дей берер,
Бұлғақ қағып басқанға.
Елең қағып елбірер,
Елертіп көзді аспанға.

Жайы мәлім шошқаның,
Түрткенінен жасқанба.
Бір ғылымнан басқаның
Кеселі көп асқанға.

Одан үміт кім қылар,
Жол табар деп сасқанда?
Үйтіп асқан жолығар
Кешікпей-ақ тосқанға.

(15)

Білімдіден шыққан сөз
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге
Көкрегінде болсын көз.

Жүрегі – айна, көңілі – ояу,
Сөз тыңдамас ол баяу.
Өз өнері тұр таяу,
Ұқпасын ба сөзді тез?

Әбілет басқан елерме,
Сөзге жуық келер ме?
Түзу сөзге сенер ме
Түзелмесін білген ез?

«Айтшы-айтшылап» жалынар,
Ұққыш жансып шабынар.
Ұқпай жатып жалығар,
Ұйқылы-ояу бойкүйез.

Жас баладай жеңсік қой,
Байлаулы емес ақыл, ой,
Ойлағаны – айт пен той,
Ыржаң-қылжаң ит мінез.

Сұлу қыз бен я батыр
Болмаған соң, тәңрі алғыр,
Шығып кетер, я қалғыр,
Оған ақыл – арам без.

Жақсыға айтсаң, жаны еріп,
Ұғар көңіл шын беріп,
Дертті ішіне ем көріп,
Неге алтынды десін жез.

«Ой, тәңір – айшыл» кер есек,
Қулық, сұмдық я өсек.
Болмаған соң, бір есеп –
Мейілі қамқа, мейілі бөз.

(16)

Біреуден біреу артылса,
Өнер өлшеніп тартылса,
Оқыған, білген – білген-ақ,
Надан – надан-ақ сан қылса.

Оқыған білер әр сөзді,
Надандай болмас ақ көзді.
Надан жөндіге жөн келмей,
Білер қайдағы шәргезді.

Надан қуанар, арсаңдар,
Таңырқап тұра қалсаңдар.
Татымды еш неме болмас,
Адамсып босқа талтандар.

Ақыл жоқ, қайғы жоқ онда,
Ісі жоқ – теріс пе, оң ба?
Тіленіп, телміріп, ізденіп,
Тыйын ба, яки бір сом ба?

Ит көрген ешкі көзденіп,
Елерме жынды сөзденіп.
Жасынан үлгісіз шіркін,
Не білсін өнер ізденіп.

Кісімсіп белгілі білгіш,
Біреуге сондай-ақ күлгіш.
Бұлықсып, бұлданып босқа,
Өзімшіл, оңбаған шерміш.

Кісіде бар болса талап,
Отырмас ол бойын балап,
Жүрер, әрқайдан ізденер,
Алар өз сүйгенін қалап.

1889-ынышы жылы

(17)

Бай сейілді,
Бір пейілді
Елде жақсы қалмады.
Елдегі еркек,
Босқа селтек
Қағып, елін қармады.
Жөнді, жөнсіз,
Сөз теңеусіз,
Бас пен аяқ бір есеп.
Ұрысса орыс,
Елге болыс,
Үйден ұрған итке ұсап.
Өзі ұлыққа
Қәдірі жоққа
Қарамай, өз халқына
Сөз қайырмай,
Жөнді айырмай,
Жұртқа шабар талпына.
Танымадық,
Жарымадық
Жақсыға бір іргелі.
Қолына алып,
Пәле салып,
Аңдығаны өз елі.
Шашты барын,
Бердім малын
Боларында жұртына.
Еміреніспес,
Енді піспес,
Ұқсамас еш сыртына.
Кетті бірлік,
Сөнді ерлік,
Енді кімге беттемек?
Елің – ала,
Отты шала,
Тайса аяғың, кім көмбек?
Өтті өмірім,
Қайтты көңілім
Бұл дүниенің ісіне.

Жасы құрбы,
Жаны тұрғы,
Дос па деген кісіге.
Ел керексіп,
Сөзге емексіп,
Не болады мақтаның?
Пейілі шикі,
Ақылы күйкі,
Осы жұрт па тапқаның?

(18)

Ем таба алмай,
От жалындай,
Толды қайғы кеудеге.
Сырласа алмай,
Сөз аша алмай
Пендеге.

Босқа ұялып,
Текке именіп
Кімді көрсем, мен сонан.
Бетті бастым,
Тұра қаштым
Жалма-жан.

Ұйқы, тамақ
Қалды тым-ақ
Керегі жоқ іс болып.
Жай жатпағым,
Тыныш таппағым,
Күш болып.

Жас жүрегім
Жанды менің,
Жай таба алмай, япырым!
Өзің онда
Жақсы жолға
Ақырын.

Жас теректің
Жапырағы
Жамырайды, соқса жел.
Түсті мойын,
Толды қойын,
Ақты сел.

Мен паң едім,
Бейқам едім,
Еш нәрседен қайғысыз.
Тез дерттендім,
Кейде өртендім,
Кейде мұз.

1890-ыншы жылы

(19)

Замана ақыр жастары,
Қосылмас ешбір бастары.
Біріне бірі қастыққа
Қойнына тыққан тастары.

Саудасы – ар мен иманы,
Қайрат жоқ бойын тиғалы.
Еңбекпен етті ауыртпай,
Құр тілменен жиғаны.

Өнімсіз іске шеп-шебер,
Майданға түспей несі өнер?
Сиырша тойса мас болып,
Өреге келіп сүйкенер.

Күлмеңдеп келер көздері,
Қалжыңбас келер өздері.
Кекектеп секек етем деп,
Шошқа туар сөздері.

Қайғы шығар ілімнен,
Ыза шығар білімнен.
Қайғы мен ыза қысқан соң,
Зар шығады тілімнен.
Қайтіп қызық көремін
Әуре-сарсаң күнімнен?
Қайрылып қарап байқасам,
Ат шаба алмас мінімнен.

Қайғылы, қартаң біздей шал
Қарай берсең, қайда жоқ?
Есер, есірік болмасаң,
Тіршіліктен пайда жоқ.

Ақыл бітпес дәулетке,
Дәулет бітпес келбетке.
Болымсыз кулық тойымсыз
Болады балаң жөргекте.
Ішімен жау боп, сыртымен
Кім тояр қылған құрметке?
Кеңшілікте туған жоқ
Шықсын деген жел бетке.
Тарлықта қанша тайпалса,
Қадірі болмас, әлбетте.

Сыйласа елің ұлықтап,
Араласаң қызықтап,
Қызық пенен тыныштыққа
Қазақ тұрмас тұрықтап.
Қаңқылдап біреу ән салса,
Біріне бірі жуықтап.
Тебінісіп қамалар,
Тоқтатып болмас сырықтап.
Түзу бол деген кісіге
Түзу келмес ырықтап.
Сырдаң тартып қашады,
Ұстайсың қайтіп құрықтап?

Ел жайын біліп қансаңыз,
Айтайын құлақ салсаңыз:

Кейбіреуі дүріп жүр,
Жер тәңірісіп кер мағыз.
Кейбіреуі – зәкүншік,
Оңдырмассып, берсе арыз.
Кейбірі пірге қол берген,
Іші залым, сырты абыз.
Кейбірі қажыға барып жүр,
Болмаса да қаж парыз.
Мұсылмандық ол ойлап,
Өтілген қашан ол қарыз?

Дәулеті жоқ бурыл шаш,
Үйіңе кет, топтан қаш!..
Ағайынның ішінен
Шыға қалса тай-талас,
Партия жиып, мал сойып,
Бата оқисың, жейсің бас.
Басалқа сөз сенде жоқ,
Айтқан сөзің «малың шаш».
Итше иттен тілемей,
Жат үйіңде, өлсең де аш!
Ойлап-ойлап қарасам,
Осындай шал қайда жоқ?
Қозғау салып қоздырғыш,
Кезбе шалдан пайда жоқ.

1891-інші жылы

(20)

Бойы бұлғаң,
Сөзі жылмаң
Кімді көрсем, мен сонан
Бетті бастым,
Қатты састым,
Тұра қаштым жалма-жан.

Өз ойында,
Тұл бойында
Еш міні жоқ пендесіп,
Түзде мырзаң,
Үйде сырдаң,
Сөзі қылжаң еркесіп.

Бас құрасып,
Мал сұрасып,
Бермегенмен кетісер.
Адам аулап,
Сыпыра саулап,
Байды жаулап жетісер.

Сөз қыдыртқан,
Жұрт құтыртқан,
Антын, арын саудалап.
Бұтты-шатты,
Үй санатты,
Байдан атты алмалап.

Кедейі – ер,
Кеселі зор,
Малды байдан сорлы жоқ.
Аш көмектің,
Жемдемектің,
Босқа әлектің орны жоқ.

Ел қағынды,
Мал сабылды,
Ұрлық, өтірік гуде-гу.

Байы – баспақ,
Биі саспақ,
Әулекі аспақ сірә қу.

Ақы берген,
Айтса көнген,
Тыныштық іздер елде жоқ.
Аққа тартқан,
Жөнге қайтқан,
Ақыл айтқан пенде жоқ.
Өз тұтуға,
Сыйласуға
Қалмады жан бір татыр.
Сірә батыр,
Пәле шақыр,
Болдың ақыр тап-тақыр.
Су жұғар ма,
Сөз ұғар ма,
Сірә жалмаң желбуаз?
Айтты – көндім,
Алды – бердім,
Енді өкіндім – өзіме аз.

1893-інші жылы

(21)

Антпенен тарқайды,
Жиылса кеңеске.
Ор қазып байқайды
Туа жау емеске.

Анттасып алқайды
Сен тентек демеске.
Кім анттан шалқайды
Амал жоқ жемеске.

Аз адам шаршайды,
Ебіне көнбеске.
Басы ыңғай қайқайды,
Амал жоқ өлмеске.

Ел састы, аңқайды,
Би тартты егеске.
Жұрттағы мал жайды
Ой қылар бермеске.

Өсімге қол жайды,
Тай алып серкешке.
Алмаса ол тайды,
Дап-дайын көрмеске.

Кедей би жантайды
Сауыр мен өркешке.
Саумаққа ол байды,
Кеңесер би кешке.

Қайғы қып болмайды,
Өкпелеп білмеске.
Сүйтсе де оңбайды,
Бұрынғы түсті еске.

Пысықтар шалқайды,
Таласып теңдеске.
Бермеске қағып шонтайды
Өзімен жемдеске.

Таласып тарқайды
Ақшадан төрт-беске.
Бірлікті шайқайды,
Араз боп өнбеске.

(22)

Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек?
Жұрты сүйген нәрсені о да сүймек.
Ішің берік боп, нәпсіге тыюлысып, –
Паңсымай, жайдақсымай, ірі жүрмек.

Сасқаныңды көрсетпе ешкімге бір,
Сүйтсе де ірісімен кеңесіп жүр.
Кейбірін хауіптендір, мінін тауып,
Кейбірін жылы сөзбен көңілдендір.

Көрінбе ел көзіне әсте қорқақ,
Жанды жан демейтұғын жан шығып бақ,
Анда-санда құтырған жаман емес,
Оныңды жиі қылмай және бол сақ.

Кісімсі қайда болса олжаға тоқ,
Шоқыма халық көзінше қарғаша боқ.
Жұрт – бала, ешнәрсесін тартып алма
Білдіртпей ептеп алсаң залалы жоқ.

Жат елге жадағайда сөйле шәрғез,
Тар жерде тайпалудан танба әр кез.
Жатты жау деп еліңді үрпитіп ап,
Жауға жабдық деп жиып, пайда қыл тез.

(23)

Қарашада өмір тұр,
Токтатсаң тоқсан көнер ме?
Арттағы майда көңіл жүр,
Жалынсаң қайтып келер ме?

Майдағы жұрттың іші – қар,
Бәйшешек қарға өнер ме?
Ішінде кімнің оты бар,
Қар жауса да, сөнер ме?

Талаппен ұшып, талпынып,
Шартарапты көздемес.
Пайданы қуып алқынып,
Өзгені әсте сөз демес.

Кеудесі – толған қулық ой,
Бәрі де пысық, езбе емес.
Құмары оның айт пен той,
Пайда мен мақтан, өзге емес.

Алдадым, ұрдым, қырдым деп,
Шалықтап, шалқып, шатпай ма?
Қайысын аңдып тұрдым деп,
Қулысын бұлдап сатпай ма?

Момыннан жаман қорқақ жоқ,
«Қу», «пысық» деген ат қайда?
Арсыз болмай атақ жоқ,
Алдамшы болмай бақ қайда?

(24)

Жас өспірім замандас қапа қылды,
Сабыр, ар жоқ, аял жоқ, ілді-жұлды.
Тұрлау қылып еш нәрсе басқара алмай,
Сенімі жоқ серменде өңкей жынды.

Жамандық, жақсылық пен – оған бір бәс,
Дін ісін, құдай ісін айыра алмас.
Антын сатып, ант ұрып іздегені –
Бір семіз ат, аяғы бір табақ ас.

Тұрлаусыздың қолынан не келеді?
Ынтасыз қайтіп өнер үйренеді?
Еңбегі жоқ, еппенен мал табам деп,
Сендіре алмай, сене алмай, сенделеді.

Онда оны алдайды, мұнда мұны,
Жанын берсе, табылмас сөздің шыны.
Алты жақсы жүз жылқы болған басы
Бір семіз ат болады оның құны.

1894-інші жылы

(25)

Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын,
Түбін ойлап, уайым жеп айтқанмын.
Ақылдылар арланып ұялған соң,
Ойланып түзеле ме деп айтқанмын.

Қазақтың өзге жұрттан сөзі ұзын,
Бірінің бірі шапшаң ұқпас сөзін.
Көздің жасы, жүректің қаныменен
Ерітуге болмайды ішкі мұзын.

Жұртым-ай, шалқақтамай сөзге түсін,
Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін.
Ыржаңдамай тыңдасаң нең кетеді,
Шығарған сөз емес қой әңгіме үшін.

Адасып алаңдама, жол таба алмай,
Берірек түзу жолға шық, қамалмай.
Не ғылым жоқ немесе еңбек те жоқ,
Ең болмаса кеттің ғой мал баға алмай.

(26)

Аш қарын жұбана ма майлы ас жемей?
Тоқ тұра алмас дәмдіден дәмді іздемей.
«Бір тойған – шала байлық» деген қазақ,
Ет көрінсе, қайтеді күйсей бермей?
Еңбек жоқ, харекет жоқ қазақ кедей,
Тамақ аңдып қайтеді тентіремей?
Ет пен қымыз сықылды ас жоқ дейді,
Ол немене жоқтықтың әсері емей?
Ет, қымыз тамақ болса әркімге арзан,
Тәтті, дәмді іздер ең онан да әрман.
Өз пұлынмен халің жоқ күнде тояр,
Құлдық ұрып асайсың асы бардан.
Өз үйіңнен тоярға қолың қысқа,
Ас берер ауыл іздеп жүрсің босқа.
Бір жілік пен бір аяқ қымыз берсе
Дереу сені жұмсайды бір жұмысқа.
Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел,
Малың болса, сыйламай тұра алмас ел.
Қаруыңның барында қайрат қылмай,
Қаңғып өткен өмірдің бәрі де – жел.
Тәуекелсіз, талапсыз мал табылмас,
Еңбек қылмас еріншек адам болмас.
Есек көтін жусаң да, мал тауып кел,
Қолға жұқпас, еш адам кеміте алмас.
Қулық, сұмдық, ұрлықпен мал жиылмас,
Сұм нәпсің үйір болса, тез тыйылмас.
Зиян шекпей қалмайсың ондай істен,
Мал кетер, мазаң кетер, ар бұйырмас.
Асаған, ұрттағанға ез жұбанар,
Сенімді дәулет емес сен қуанар.
Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас,
Қардың суы сықылды тез суалар.
Мінер атын, киімін ып-ықшам қып,
Сымбаттанып, сымпиып тамақ аңдып,
Бұрандап жылы жүзін асқа сатқан
Антұрғанға қосылмай кетсін қаңғып.
Күлдіргіштеу, күлкішіл, қалжыңға ұста,
Кезеген ит тым-ақ көп біздің тұста.
Өз үйінен жиреніп, қашып жүрген
Антұрғанға қосылма қапылыста.

(27)

Балалық өлді, білдің бе?
Жігіттікке келдің бе?
Жігіттік өтті, көрдің бе?
Кәрілікке көндің бе?
Кім біледі, байқұстар,
Баяндыдан сөндің бе,
Баянсызға төндің бе?
Әлде, айланып, кім білер,
Боталы түйе сықылды,
Қорадан шықпай өлдің бе?

1896-ыншы жыл

(28)

Малға достың мұңы жоқ малдан басқа,
Аларында шара жоқ алдамасқа.
Табысына табынып, қалтаң қағып,
Тойғанынан қалғанын берсе алашқа.

Мал жияды мақтанын білдірмекке,
Көзге шұқып, малменен күйдірмекке.
Өзі шошқа, өзгені ит деп ойлар,
Сорпа-сумен, сүйекпен сүйдірмекке.

Ақылды деп, арлы деп, ақпейіл деп
Мақтамайды ешкімді бұл күнде көп.
Осы күнде мал қайда, боқ ішінде,
Алтын алсаң, береді боғынан жеп.

Осыны оқып, ойлай бер, болсаң зерек.
Еңбекті сат, ар сатып неге керек?
Үш-ақ нәрсе – адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек.

(29)

Туғызған ата-ана жоқ,
Туғызарлық бала жоқ.
Туысқан-туған, құрбылас
Қызығымен және жоқ.

Тулайын десе шара жоқ,
Толықсып жүрер шама жоқ.
Ұйқы мен астан дәм кетіп,
Сақалда, шашта қара жоқ.

Байбайшыл тартып, баға жоқ.
Жастарға жаппас жала жоқ.
Жат қораны күзеткен
Қартаң шалда сана жоқ.

Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында,
Хан да жанын қияды қыз жолында.
Алтын-күміс кигені, қамқа, торғын,
Күтуші қыз-келіншек жүр соңында.
Деген сөз: «Бұқа буға, азбан дуға»,
Хан қарық боп түсіп жүр айғай-шуға.
Етімді шал сыйпаған құрт жесін деп,
Жартастан қыз құлапты терең суға.
Сән-салтанат жұбантпас жас жүректі,
Кім де болса тұрғысын көксемек-ті.
Мезгілі өткен дәуренді қуалаған
Не қылсын бір қартайған қу сүйекті?
Кәрі, жас дәурен өзге тату емес,
Епке көнер ет жүрек сату емес.
Кімде-кім үлкен болса екі мүшел,
Мал беріп алғанменен қатын емес.
Есерлер жас қатынды тұтады екен,
Жас қайғысын білдірмей жұтады екен.
Ортасында бұлардың махаббат жоқ,
Тұсап қойып қашыра бұқа ма екен?
Бай қартайса, малына берер шылбыр,
Мал өмірді жаңғыртпас, құдай ұрғыр.
Біреудің қызын алып малға сатып,
Баяғыны іздеген қандай құрғыр?
Қатыным қалай демес ақсақал бай,
Сонымен дос боп жүрсің, япырым-ай!
Қу қатының майысса, мәз боласың,
Шайтанның шәкіртінің қылығын-ай!
Қартаң бай, қатты сақ бол, тілге көнсең,
Мүйіз шығар қатынның тіліне ерсең.
Тіпті оңбассың, өзіңе өзің мәз боп,
Дастарқанның байлығын мақтан көрсең.
Кінәсіз бәйбішемен болады араз,
Жастың көңілі жылымас, ол өзіне аз,
Біреуі – көк балдырған, бірі – қурай,
Бір жерге қосыла ма қыс пенен жаз?
Үнем болмас құйрықты бұландатқан,
Сауырсына шапақтап, сүйіп жатқан.
Екі көңіл арасы – жылшылық жер,
Оны қайтіп қосады ол ант атқан?

1896-ыншы жылы

(30)

Болды да партия,
Ел іші жарылды.
Әуремін мен тыя,
Дауың мен шарыңды.

Құрбыдай хош тұттым
Жасың мен қарыңды.
Жоқтамай, ұмыттым,
Ақыл мен нарыңды.

Ортаға көп салдым
Өзімде барымды.
Япырым-ау, неңді алдым,
Сау қоймай арымды?

Ойымнан ой бөліп,
Қозғадың тамырды.
Көңілге тік келіп,
Кетірдің сабырды.

Ойым да ақ, жарым да ақ,
Кеңімді, тарымды
Қарасам пайымдап,
Сөзің сол сарыңды.

Өсекке салмаңдар
Ойымды, жарымды.
Өлшеуге алмаңдар,
Ойым бек тарылды.

Ұрыңнан асырдың
Сұм тілді қарыңды.
Жасырдым, жасырдым,
Енді айттым зарымды.

1896-ыншы жылы

(31)

Ұяламын дегені көңіл үшін,
Ұсақ қулық бір ғана өмір үшін.
Татымды достық та жоқ, қастық та жоқ,
Жігері жоқ, маңызы жеңіл үшін.

Жалығу бар, шалқу бар, іш пысу бар,
Жаңа сүйгіш адамзат, көрсе қызар.
Ар мен ұят ойланбай, тәнін асырап,
Ертең жоқ, бүгінге болған құмар.

Туысқаның, достарың – бәрі екіұшты,
Сол себепті досыңнан дұшпан күшті.
Сүйсе жалған, сүймесе аянбаған,
Бұл не деген заманға ісім түсті?!

Өзің үлкен, қылығың – бала-шаға,
Балаша мәз боп жүрсің тамашаға.
Әкесі ұрысса балаға, ол да – достық,
Баласы ұрысса әкеге, жараса ма?

1901-інші жылы

(32)

Жалын мен оттан жаралып,
Жарқылдап рағи жайды айдар.
Жаңбыры жерге таралып,
Жасарып шығып гүл жайнар.

Жайына біреу келсе кез,
Белгілі жұмыс, сор қайнар.
Қуаты күшті нұрлы сөз,
Қуатын білген абайлар.

Жалын мен оттан жаралған
Сөзді ұғатын қайсың бар?
Партия жиып пара алған,
Пейілі кедей байсыңдар.

Құлық пенен құбылдан
Жалықсаң, жақсы жансыңдар.
Түзелмесе шұғылдан,
Арсылдар да қалшылдар.

Несі өмір,
Несі жұрт?
Өңшең қырт,
Бас қаңғырт!

1903-інші жылы

2-ІНШІ БӨЛІК ӨЛЕҢ ТУРАЛЫ

(1)

Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол – ақынның білімсіз бишарасы.
Айтушы мен тыңдаушы көбі надан,
Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.

Әуелі аят, хадис – сөздің басы,
Қосарлы бәйіт самал келді арасы.
Қисынымен қызықты болмаса сөз
Неге айтсын пайғамбармен және Алласы.

Мешіттің құтпа оқыған ғұламасы,
Мінажат ғалымдардың зар наласы.
Бір сөзін бір сөзіне қиыстырар,
Әрбірі келгенінше өз шамасы.

Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы,
Сонда да солардың бар таңдамасы.
Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістірер қай баласы?

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады, сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.

Қобыз бен домбыра алып түнде сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.

Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап.
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтар құдай қарғап.

Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да, бай болмапты, қанша малды ап,
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді солар дандақ.

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
Сендерге де келейін енді аяңдап.

Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап,
Әншейін күн өткізбек әңгімеге
Тыңдар едің әр сөзін мыңға балап.

Ақыл сөзге ынтасыз, жұрт шабандап,
Көнгенім-ақ соған деп жүр табандап.
Кісімсінген жеп кетер білімсіз көп,
Жіберсем, өкпелеме, көп жамандап.

Амалдап қарағайды талға жалғап,
Әркім жүр алар жердің ебін қамдап.
Мақтан қуған, малқұмар нені ұға алсын,
Шықпаса мыңнан біреу талғап-талғап.

Мал жиып арамдықпен ұрлап-қарлап,
Қусың десе, қуанып жүр алшаңдап.
Қақса-соқса бір пайда түсе ме деп,
Елдің байын еліртіп «жау мұңдалап».

Ынсап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап –
Бұларды керек қылмас ешкім қалап.
Терең ғылым, терең ой іздемейді,
Өтірікті өсек пен жүнді сабап.

1887-інші жылы

(2)

Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол,
Қаза көрген жүрегі жаралы – ол.
Көзінің жасын тыймай жылап жүріп,
Зарланып неге әнге салады ол?

Күйеу келтір, қыз ұзат, тойыңды қыл,
Қыз таныстыр – қызыққа жұрт ыржаңшыл.
Қынаменде, жар-жар мен беташар бар,
Өлеңсіз солар қызық бола ма гүл?

Бала туса, күзетер шілдеhana,
Олар да өлең айтар шулап жана.
Бұрынғы жақсылардан өрнек қалған,
Биде тақпақ, мақал бар, ойлап қара.

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
Ойлансаңшы, бос қақпай елең-селең.

Өлеңді айтпақ түгіл, ұға алмайсың,
Айтсаң да, ұлдасынан шыға алмайсың.
Сен білмейді екен деп айтпасын ба,
Неге мұнша сіресіп құп алмайсың?

Өлең деген – әр сөздің ұнасымы,
Сөз қосарлық, орайлы жарасымы.
Сөзі тәтті, мағынасы түзу келсе,
Оған кімнің ұнасар таласуы?

Қарны тоқ хасса надан ұқпас сөзді,
Сөзді ұғар көкірегі болса көзді.
Қадірін жақсы сөздің білер жанға,
Таппай айтпа оғанға айтар кезді.

Сый дәметпе, берсе алма еш адамнан,
Нең кетеді жақсы өлең сөз айтқаннан?
Сүйсінерлік адамды құрмет қыл,
Аулақ бол әнін сатып нәрсе алғаннан.

Көп топта сөз танырлық кісі де аз-ақ,
Ондай жерде сөз айтып болма мазақ.
Біреуі олай, біреуі бұлай қарап,
Түгел сөзді тыңдауға жоқ қой қазақ.

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Өлеңі бәрі – жамау, бәрі – құрау.
Әттең дүние-ай, сөз таныр кісі болса,
Кемшілігі әр жерде-ақ көрінеу тұр-ау!

Мақсұтым – тіл ұстартып, өнер шашпақ
Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ.
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ.

1888-інші жылы

(3)

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.
Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар,
Көңілінің көзі ашық, сергек үшін.

Түзу кел, қисық-қыңыр, қырын келмей,
Сыртын танып іс бітпес, сырын көрмей.
Шу дегенде құлағың тосаңсиды.
Өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей.
Таң қаламын алдыңғы айтқанды ұқпай,
Және айта бер дейді жұрт тыным бермей.

Сөз айттым «Әзірет Әлі», «айдаһарсыз»,
Мұнда жоқ «алтын иек, сары-ала қыз».
Елде кәрі жамандап, өлім тілеп,
Болсын деген жерім жоқ жігіт арсыз.
Әсіре қызыл емес деп жиренбеңіз,
Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз.

Батырдан барымташы туар даңғой,
Қызшыл да, қызықшыл да әуре жан ғой.
Арсыз, малсыз, ақылсыз, шаруасыз,
Елірмелі маскүнем байқалған ғой.
Бес-алты мисыз бәңгі күлсе мәз боп,
Қинамай қызыл тілді кел, тілді ал, қой!

Өлеңі бар өнерлі інім, сізге
Жалынамын, мұндай сөз айтпа бізге.
Өзге түгіл өзіңе пайдасы жоқ,
Есіл өнер қор болып кетер түзге.

.....
.....

1889-ыншы жылы

(4)

Көңіл құсы күйқылжыр шартарапқа,
Адам ойы түрленіп ауған шақта.
Салған ән – көлеңкесі сол көңілдің,
Тактысына билесін ол құлаққа.

Шырқап, қалқып, сорғалап, тамылжиды,
Жүрек тербеп, оятар баста миды.
Бұл дүниенің ләззәті бәрі сонда,
Ойсыз құлақ ала алмас ондай сыйды.

Ұйықтап жатқан жүректі ән оятар,
Үннің тәтті оралған мәні оятар.
Кейі зауық, кейі мұң, дертін қозғап,
Жас балаша көңілді жақсы уатар.

Адам аз мұны біліп ән саларлық,
Тыңдаушы да аз ол әннен бәһра аларлық.
Мұңмен шыққан, оралған тәтті күйге
Жылы жүрек қайда бар қозғаларлық?

Көбінесе ән басы келеді ащы,
«Кел тыңда!» деп өзгеге болар басшы.
Керім толғап, тауысар түңгір-күңгір
Сол жеріне ойыңмен араласшы.

Әннің де естісі бар, есері бар,
Тыңдаушының құлағын кесері бар.
Ақылдының сөзіндей үйкі күйді
Тыңдағанда, көңілдің өсері бар.

Білімдіден аяман сөздің майын,
Алты өлеңмен білдірдім әннің жайын.
Ездің басы қаңғырсын, ердің көңілі
Жаңғырсын деп ойладым айтқан сайын.
Көкірегінде оты бар ойлы адамға
Бұл сөзімнің суреті тұрар дайын.

Өмірдің алды – ыстық, арты – суық,
Алды – ойын, арт жағы мұңға жуық.
Жақсы әнді тыңдасаң ой көзіңмен,
Өмір сәуле көрсетер судай тұнық.

1896-ынышы жылы

(5)

Құлақтан кіріп, бойды алар
Жақсы ән мен тәтті күй.
Көңілге түрлі ой салар,
Әнді сүйсең, менше сүй.

Дүние ойдан шығады,
Өзімді өзім ұмытып.
Көңілім әнді ұғады,
Жүрегім бойды жылытып.

Аңсаған шөлде су тапса,
Бас қоймай ма бастауға?
Біреу түртсе, я қақса,
Бой тоқтамас жасқауға.

Бір күйгізіп, сүйгізіп,
Ескі өмірді тіргізер.
Өмір тонын кигізіп,
Жоқты бар қып жүргізер.

Есіткендей болады
Құлағы ескі сыбырды.
Ескі ойға көңілім толады,
Тірілтіп өткен құрғырды.

Ішіп, терең бойлаймын,
Өткен күннің уларын.
Және шын деп ойлаймын
Жұрттың жалған шуларын.

Тағы сене бастаймын
Күнде алдағыш қуларға.
Есім шығып қашпаймын,
Мен ішпеген у бар ма?

1897-інші жылы

3-ІНШІ БӨЛІК ӨЗІ ТУРАЛЫ

(1)

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ержеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл махрұм қалмағыма кім жазалы,
Қолымды дөп сермесем, өстер ме едім?
Адамның бір қызығы – бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім.
Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазаққа қара сөзге дес бермедім.
Еңбегінді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім.

1885-інші жылы

(2)

Патша құдай, сыйындым
Тура баста өзіңе.
Жау жағадан алғанда,
Жан көрінбес көзіме.
Арғын, Найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме.
Қайран сөзім қор болды,
Тобықтының езіне.
Самородной сары алтын
Саудасыз берсең алмайды.
Саудыраған жезіне
Саудырсыз сары қамқаны,
Садаға кеткір сұрайды
Самарқанның бөзіне.
Кеселді түйін шешілсе,
Кердең мойын кесілсе,
Келмей кетпес кезіне.
О да – құдай пендесі,
Түспей кетер деймісің,
Тәңірінің құрған тезіне?

1886-шы жылы

(3)

Келдік талай жерге енді,
Кіруге-ақ қалдық көрге енді.
Қызыл тілім буынсыз,
Сөзімде жаз бар шыбынсыз,
Тыңдаушымды ұғымсыз
Қылып тәңірім берген-ді.
Осы жасқа келгенше,
Өршеленіп өлгенше,
Таба алмадық бір адам
Біздің сөзге ергенді.
Өмірдің өрін тауысып,
Білімсізбен алысып,
Шықтық міне белге енді.
Енді аяңда, жығылма,
Сыймас жерге тығылма,
Қой бұрынғы желгенді!
Қайғы шығып иыққа,
Қамалтпасын тұйыққа,
Сергі, көңілім, сергі енді!
Балапан құстай оңдалып,
Қанатыңды қомданып,
Жатпа ұяда қорғанып,
Ұш, көңілім, көкке, кергі енді!
Көңілде қайғы, қалың зар,
Айтатұғын сөзім бар,
Салсын құлақ ұққандар,
Өрбі, сөзім, өрбі енді!
Іште қайғы дерт пысып,
Көкіректе өрт қысып,
Айтуға көңілім тербенді.
Өзің жалғыз, надан көп,
Ұқтырасың сен не деп,
Әулекі, арсыз елге енді?
Тыныштық сүймей қышынып,
Өтірікке түсініп,
Пәледен тұрмас шошынып,
Тұл бойын желік жеңген-ді.
Туған жерді қия алмай,

Тентекті жеңіп, тыя алмай,
Әлі отырмыз ұялмай,
Таба алмадық өңге елді.
Әзелде тәңірім сорлы етті,
Арсыз елмен әуре етті,

Жалғыз үйде күңіrentті,
Тағдырға білдік көнгенді.
Адам деген даңқым бар,
Адам қылмас халқым бар,
Өтірік пен өсекке
Бәйге атындай аңқылдар
Тұла бойым шіміренді.
Барма топқа шақырмай,
Жат үйінде шатылмай,
Шыдармын ба, япырмай,
Жатуға шықпай үйде енді?
Қатыныңның ойнасын
Көрсен, білсен қоймасын,
Не ойлар едің өз басың,
Сонымен тең біз де енді.

(4)

Өзгеге, көңілім, тоярсың,
Өлеңді қайтіп қоярсың?
Оны айтқанда толғанып,
Іштегі дертті жоярсың.
Сайра да зарла, қызыл тіл,
Қара көңілім оянсын.
Жыласын, көзден жас ақсын,
Омырауым боялсын.
Қара басқан, қаңғыған,
Хас надан нені ұға алсын?
Көкірегінде оты бар,
Құлағын ойлы ер салсын.
Тыңдамаса еш адам,
Өз жүрегім толғансын.
Әр сөзіне қарасын,
Іштегі дертім қозғалсын.
Әуелесін, қалқысын,
От жалын боп шалқысын.
Жылай-жырлай өлгенде,
Арттағыға сөз қалсын.
Мендей ғарып кез болса,
Мойын салсын, ойлансын.
Қайыл көрсе сөзімді,
Кім таныса, сол алсын.
Не пайда бар – мың надан
Сырттан естіп таңдансын.
Онан дағы бір есті,
Ішкі сырын аңғарсын.
Өздерің де ойлаңдар,
Неше түрлі жан барсын.
Ғылым да жоқ, ми да жоқ,
Даладағы аңдарсын.
Жүрегіңмен тыңдамай,
Құлағыңмен қармарсын.
Соны көріп, соларға,
Қайтіп қана сарнарсың?!

(5)

Кейде есер көңіл құрғырың,
Махаббат іздеп талпынар.
Ішем деп бейнет сусынын,
Асау жүрек алқынар.

Тартқан бейнет, өткен жас,
Жүректің отын сөндірмес.
Махаббат – өмір көркі, рас,
Өлген соң о да үндемес.

Махаббатсыз дүние дос,
Хайуанға оны қосыңдар.
Қызықтан өзге қалсаң бос,
Қатының, балаң, досың бар.

Жүрегі жұмсақ білген құл,
Шын дос таппай тыншымас.
Пайда, мақтан бәрі – тұл,
Доссыз ауыз тұшымас.

1890-ыншы жылы

(6)

Не іздейсің, көңілім, не іздейсің?
Босқа әуре қылмай, шыныңды айт.
Шарқ ұрып, тыныштық бермейсің,
Сырласалық, бермен қайт.

Абұйыр, атақ сол жанда,
Кімді көп жұрт мақтаса.
Ол мақтаудан не пайда,
Көп мақтауын таппаса?

Көп тәңірі атқан мақтай ма,
Ол тәңірі атқан болмаса?
Жоқты-барды шатпай ма,
Көптің өзі оңбаса?

Мақтау – жел сөз жанға қас,
Қошеметшіл шығарған.
Бір мақтаса боқтамас
Ел табылса, құмарлан.

Жұрттың бәрі сөз сатқан,
Сатып алып не керек?
Екі сөзді тәңірі атқан –
Шыр айналған дөңгелек.

Сатып алма, сөз сатса,
Ол асылды аңдамас.
Біләткенің байы – ақша,
Ер жақсысын таңдамас.

Мен мақтанның құлы емес,
Шын ақылға зорлық жоқ.
Антұрған көп пұл емес,
Өлім барда қорлық жоқ.

Өмір, дүние дегенің,
Ағып жатқан су екен.
Жақсы-жаман көргенің,
Ойлай берсең, у екен.

(7)

Жүрегім, ойбай, соқпа енді!
Бола берме тым күлкі.
Көрмейсің бе, тоқта енді,
Кімге сенсең, сол – шикі.

Жетім қозы – тас бауыр,
Түңілер де отығар.
Сорлы жүрек мұнша ауыр,
Неге қатты соқтығар?

Сенісерге жан таба алмай,
Сенделеді ит жүрек.
Тірілікте бір қана алмай,
Бұл не деген тентірек?

Жоқ деп едің керегің,
Топ жиып ең бір бөлек.
Кезек келер демедің,
Ендігі керек қай керек?

1892-інші жылы

(8)

Ал, сенейін, сенейін,
Айтқаныңа көнейін.
Шалма ораған сопының
Ішін арам демейін.
Ақ көңілді әділ жан
Табылар деп көрейін.
Я сүйсе, я күлсе,
Елжірейін, төнейін.

Жаралы көңіл жазылар,
Дүниеде рахат бар шығар.
Жақсы адам деген құры сөз
Емес шығар, табылар.
Өткен адам, көрген түс,
Не қылса да бір болар.
Деп нанып ем «маған нан»,
Не таптым мен нанғаннан?
Жүрегімді қан қылды,
Өткен адам, өлген жан.
Ақыл іздеп, ізерлеп,
Бәрін сынап сандалған.
Бірін таппай солардың,
Енді ішіме ой салған.

Тұла бойды улатты,
Бәрі алдағыш сұм жалған.
Басыңа тиді, байқадың,
Бәрінен басты шайқадың.
Тағы бар ма айтарың?
Нанғыш болсаң, енді нан!

1893-інші жылы

(9)

Көлеңке басын ұзартып,
Алысты көзден жасырса;
Күнді уақыт қызартып,
Көк жиектен асырса;

Күңгірт көңілім сырласар
Сұрқұл тартқан бейуаққа,
Төмен қарап мұндасар,
Ой жіберіп әр жаққа.

Өткен өмір – қу соқпақ,
Қыдырады талайды.
Кім алдады, кім тоқпақ
Салды, соны санайды.

Нені тапсаң, оны тап,
Жарамайды керекке.
Өңкей уды жиып ап,
Себеді сорлы жүрекке.

Адасқан күшік сықылды
Ұлып жұртқа қайтқан ой
Өкінді, жолың бекінді,
Әуре болма, оны қой.

Ермен шықты, ит қылып,
Бидай шашқан егінге.
Жай жүргенді әурет қылып,
Тыныш өлсеңші тегінде.

(10)

Адамның кейбір кездері
Көңілде алаң басылса;
Тәңірінің берген өнері
Көк бұлыттан ашылса.

Сылдырлап өңкей келісім
Тас бұлақтың суындай,
Кірлеген жүрек өз ішін
Тұра алмас әсте жуынбай.

Тәңірінің күні жарқырап,
Ұйқыдан көңіл ашар көз.
Қуаттан ойдан бас құрап,
Еркеленіп шығар сөз.

Сонда ақын белін буынып,
Алды-артына қаранар.
Дүние кірін жуынып,
Көрініп ойға сөз салар.

Қыранша қарап қырымға,
Мұң мен зарды қолға алар.
Кектеніп надан, зұлымға,
Шиыршық атар, толғанар.

Әділет пенен ақылға
Сыналып көрген-білгенін,
Білдірер алыс, жақынға
Солардың сөйле дегенін.

Ызалы жүрек, долы қол,
Улы сия, ащы тіл
Не жазып кетсе, жайы сол,
Жек көрсендер, өзің біл.

1896-ыншы жылы

(11)

Қуаты оттай бұрқырап,
Уәзінге өлшеп тізілген.
Жаңбырлы жайдай зырқырап,
Көк бұлттан үзілген.
Қайран тіл, қайран сөз –
Наданға қадірсіз.

Тәуекел мен батыр ой
Өткір тілді найза етіп,
Сайысып-ақ бақты ғой,
Неше түрлі айла етіп.
Оянбай, қайран жұрт,
Ұялмай қал жым-жырт!

Ақылмен ойлап білген сөз
Бойыңа жұқпас, сырғанар.
Ынталы жүрек сезген сөз
Бар тамырды қуалар.
Ән салар, жатқа алар,
Түбінде құр қалар.

(12)

Сұм дүние тонап жатыр, ісің бар ма?
Баяғы күш, баяғы түсің бар ма?
Алды үміт, арты өкініш алдамшы өмір,
Желікпен жерге тықпас кісің бар ма?!

Дәмі қайтпас, бұзылмас тәтті бар ма?
Бір бес күннің орны жоқ аптығарға.
Қай қызығы татиды қу өмірдің
Татуды араз, жақынды жат қыларға?

(13)

Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат, ғадауатпен майдандасқан,
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?

Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма?
Біреуге жай, біреуге тез болмай ма?
Асау жүрек аяғын шалыс басқан
Жерін тауып артқыға сөз болмай ма?

Сонда жауап бере алман мен бишара,
Сіздерге еркін тиер, байқап қара.
Екі күймек бір жанға әділет пе?
Қаны қара бір жанмын, жаны жара.

Жүрегіңнің түбіне терең бойла,
Мен жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!

Жасымда албырт өстім, ойдан жырақ,
Айлаға, ашуға да жақтым шырақ.
Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етекбасты көп көрдім елден бірақ.

Ой кіргелі тимеді ерік өзіме,
Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме.
Өзі ермей, ерік бермей, жұрт қор етті,
Сен есірке, тыныш ұйықтат, бақ сөзіме!

Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей,
Мен келмеске кетермін түк өндірмей.
Өлең шіркін – өсекші, жұртқа жаяр,
Сырымды тоқтатайын айта бермей.

1898-інші жылы

(14)

Есінде бар ма жас күнің,
Көкірегің толық, басың бос,
Қайғысыз, ойсыз, мас күнің –
Кімді көрсең, бәрі дос.

Махаббат, қызық, мал мен бақ
Көрінуші еді досқа ортақ.
Үміті жақын, көңіл ақ,
Болар ма сондай қызық шақ?

Құдай-ау, қайда сол жылдар,
Махаббат, қызық мол жылдар?
Ақырын, ақырын шегініп,
Алыстап кетті құрғырлар!

Жалынасың, боқтайсың,
Сағынасың, жоқтайсың.
Қасиет кетті, дос кетті –
Жете алмайсың, тоқтайсың.

Көзіме жас бер, жылайын,
Шыдам бер, сабыр қылайын.
Жаралы болған жүрекке
Дауа бер, жамап сынайын.

(15)

Жүрегім менің қырық жамау
Қиянатшыл дүниеден.
Қайтып аман қалсын сау,
Қайтқаннан соң әрнеден.

Өлді кейі, кейі – жау,
Кімді сүйсе бұл жүрек.
Кімі – қастық, кімі – дау,
Сүйенерге жоқ тірек.

Кәрілік те тұр тақау,
Алдымызда айла жоқ.
Қайғысыздың бәрі – асау,
Бізге онан пайда жоқ.

Қан – жүректе қайғылы-ау,
Қайырыла кет сен маған.
Қасиетін ойлан-ау,
Қам көңілдің тынбаған.

1899-ынышы жылы

(16)

Жүрегім, нені сезесің,
Сенен басқа жан жоқ па?
Дүниені, көңілім, кезесің,
Тиянақ жоқ па, қой, тоқта!

Сезгеніңді сездіріп,
Жете алмадың ортаққа.
Тірі жаннан бездіріп,
Апарасың қай жаққа?

Ортақтық, тыныштық достық қой,
Оның қадірін кім білер?
Әркімге тілеу қостық қой,
Бәрі – алдамшы саудагер.

Халықтың аты керек қой
Я мақтауға, боқтауға.
Құбылға бәрі зерек қой,
Бәрі жайсыз тоқтауға.

Досты қайдан табасың,
Кеңесерге адам жоқ.
Әрлі-берлі шабасың,
Жалғыздықтан жаман жоқ.

Ақыл айтсаң біреуге
Ішің еріп, егіліп,
Ұялмас ақы тілеуге,
Бермесен қалар түгеліп.

Ақы беріп тыңдатқан
Сөз көкейге қонар ма?
Құлағын сатқан тәңірі атқан
Оңдырар ма, оңар ма?

Күйесің, жүрек, күйесің,
Күйгеніңнен не пайда?
Дүниеде нені сүйесің,
Өмір қайда, дос қайда?

(17)

Көңіл күйі тағы да
Өмірсіз жанның алды ішін.
Аударды өлең жағына,
Нәпсінің сынған қайғысын.

Жат жерде елге қосылмай,
Сенімді доссыз жалтақтап,
Көк қанат бейіш құсындай,
Қу ағашқа қонақтап.

Ол бұтақтан қозғалмас,
Өкіріп дауыл, соқса сол.
Өзгеге бола жырламас,
Ыстық күнді жоқтар ол.

Жанымның жарық жұлдызы,
Жамандық күнде жарымсың.
Сөз болсын ескі ер сөзі,
Кейінгіге қалынсын.

1900-ыншы жылы

4-ІНШІ БӨЛІК ҒАШЫҚТЫҚ ТУРАЛЫ

(1)

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен күрілдеп.

Қалың ағаш жапырағы
Сыбырласып өзді-өзі,
Көрінбей жердің топырағы,
Құлпырған жасыл жер жүзі.

Тау жаңғырып, ән қосып
Үрген ит пен айтаққа.
Келмеп пе едің жол тосып
Жолығуға аулаққа?

Таймандамай тамылжып,
Бір суынып, бір ысып,
Дем ала алмай дамыл қып,
Елең қағып, бос шошып.

Сөз айта алмай бөгеліп,
Дүрсіл қағып жүрегі,
Тұрмап па еді сүйеніп,
Тамаққа кіріп иегі?

1888-інші жылы

(2)

Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек,
Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек.
Тоқтаулылық, талапты, шыдамдылық,
Бұл – қайраттан шығады, білсең керек.

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі жақсы демек.

Ақыл да, ашу да жоқ, күлкі де жоқ,
Тулап, қайнап бір жүрек қылады әлек.
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек.

Ғашықтық, құмарлықпен – ол екі жол,
Құмарлық бір нәпсі үшін болады сол.
Сенен артық жан жоқ деп ғашық болдым,
Мен не болсам болайын, сен аман бол.

Көңілімнің рақаты сен болғансың,
Жасырынба, нұрыңа жан қуансын.
Бірге жаққан біреуге жақпаушы еді,
Сүйкімді тірі жанға неткен жансың?!

Ғашықтық келсе, жеңер бойыңды алып,
Жүдетер безгек ауру сықылданып.
Тұла бой тоңар, суыр, үміт үзсе,
Дәмеленсе өртенер күйіп-жанып.

(3)

Қор болды жаным,
Сенсізде менің күнім,
Бек бітті халім,
Тағдырдан келген зұлым.
Тағдыр етсе Алла,
Не көрмейді пәндә?

Сайрай бер, тілім,
Сарғайған соң бұл дерттен.
Бүгілді белім,
Жар тайған соң әр серттен.
Қамырықты көңіл,
Қайтсе болар жеңіл?

Сағындым сені,
Көрмедім деп көп заман.
Адам деп мені,
Салмадың сен хат маған.
Жай таба алмай жүрек,
Жасыған соң сүйек.

Бұл қылған зарым
Барса жардың маңына,
Ол – қылған дәрім
Ғашығының жанына.
Оңалдырып ойды,
Түзетпей ме бойды?

(4)

Сен мені не етесің?
Мені тастап,
Өнер бастап
Жайыңа
Және алдап,
Арбап,

Өз бетіңмен сен кетесің.

Неге әуре етесің?
Қосылыспай,
Басылыспай,
Байыңа
Және жаттан
Бай тап,

Өмір бойы қор етесің.

Ет жүрек өртенді,
От боп жанып,
Жалын шалып
Ішіме.
Иттей қормын,
Зармын,

Сен үздің ғой бұл желкемді.

Кім білер ертеңді?
Өлім айтпас,
Келсе қайтпас
Кісіге.
Бүгінгі күн
Бармын,

Жолдас еттің сен бөтенді.

Ғашықтық – қиын жол.
Жетсең – жеттің.
Жетпей өттің,
Не болды?
Арманда өмір
Өтті,

Ойлар ма екен бір мені сол?

Салдырап аяқ-қол,
Жетпей сертке,

Ішім дертке
Тез толды.
Ажал уақыты
Жетті,

Мен өлейін, сен сау бол.
Шын жүрек – бір жүрек,
Қайта толқып,
Жолдан қорқып
Айнымас,
Шегінісіп
Қайтпас,

Өлсе бір сөзбен, не керек?
Білесің, сен зерек,
Мен пендеңе,
Болды деме,
Кел, қарас.
Ешкім сөгіс
Айтпас,

Рахым қылсаң, кел ертерек!

Шын ғашық мен саған!
Кейіп жүрсем,
Сені көрсем,
Ләм-мим деп
Бір сөз айтар
Хал жоқ,

Еріп кетер бой сол заман.
Ойыңды сен маған
Бір бөлмедің,
Тез келмедің,
Мені іздеп.
Ішінде ыстық
Қан жоқ,
Тас бауыр жар, бол қош аман!

Жар, сенің көңілің тоқ,
Ақ етіңді,
Нұр бетіңді
Меншікті
Қылмаған соң

Алла,
 Өзі сорлы етсе, амал жоқ.
Сен аттың жөнсіз оқ,
Тәңірі – қазы
Тас таразы,
Тентекті
Сұрамас деп
Қалма,
 Серт бұзғанның, біл, орыны – шоқ.

(5)

ЖІГІТ ҚЫЗҒА АЙТҚАНЫ

Айттым сәлем, қалам қас,
Саған құрбан мал мен бас.
Сағынғаннан сені ойлап,
Келер көзге ыстық жас.

Сенен артық жан тумас,
Туса туар – артылмас.
Бір өзіңнен басқаға
Ынтықтығым айтылмас.

Асыл адам айнымас,
Бір бетінен қайрылмас.
Көрмесем де, көрсем де,
Көңілім сенен айрылмас.

Көзім жатқа қарамас,
Жат та маған жарамас.
Тар төсекте төсінді
Иіскер ме едім жалаңаш?

Иығымда сіздің шаш,
Айқаласып тай-талас,
Ләззат алсақ болмай ма,
Көз жұмулы, көңіл мас?

Сізде сымбат, бізде ықылас,
Осы сөзім бәрі рас.
Сіздей жардың жалғанда,
Қызығына жан тоймас.

Етің етке тигенде,
Демің тиіп сүйгенде,
Бой шымырлап, тән еріп,
Ішім оттай күйгенде.

Жүрек балкып игенде,
Ішкі сырды түйгенде,

Іздеп табар сұңқармын,
Жарастықты шүйгенде.

Қылығыңда жоқ оғат,
Қарап тойман жүз қабат.
Ыстық тартып барасың,
Бір сағаттан бір сағат.

Сіз – қырғауыл жез қанат,
Аш бетіңді, бері қарат.
Жақындай бер жуықтап,
Тамағыңнан айқалат!

(6)

ҚЫЗ ЖІГІТКЕ АЙТҚАНЫ

Қиыстырып мақтайсыз,
Ойласаң не таппайсыз?
Бізде ерік жоқ, өзің біл,
Әлде неге бастайсыз.

Біз де әркімді байқаймыз,
Тап бергеннен тайқаймыз.
Сіздей асыл кез болса,
Қайтіп басты шайқаймыз?

Ақылыңа сөзің сай,
Сіз – жалын шоқ, біз – бір май.
Ыстық сөзің кірді ішке,
Май тұра ма шыжымай.

Қабыл көрсең, көңілім жай,
Тастап кетсең, япырмай,
Ит қор адам болар ма,
Бұл жалғанда сорлыңдай?

Тілегімді бермесең,
Амалым не жерлесең?
Үйір қылма бойыңа,
Шыны жақсы көрмесең.

Қайғың болар шермен тең,
Қара көңілім жермен тең.
Сенсіз маған жат төсек
Болар бейне көрмен тең.

Сіз – бір сұңқар шаһи баз,
Жер жүзінен алған баж.
Біздей ғаріп есепсіз,
Есігінде жүр мұқтаж.

Көңілің тұрса бізді алып,
Шыныменен қозғалып,

Біз – қырғауыл, сіз – тұйғын,
Тояттай бер, кел де алып.

Тал жібектей оралып,
Гүл шыбықтай бұралып.
Салмағыңнан жаншылып,
Қалсын құмар бір қанып...

Мұны жаздым ойланып,
Ойда бардан толғанып.
Кірсе ішіңе оқи бер,
Бозбалалар, қолға алып.

Мұны оқыса кім танып,
Жүрегіне от жанып,
Сөзді ұғарлық жан тапса,
Айтса жарар ән салып.

Өлең жиған тырбанып,
Ән үйренген ырғалып.
Сорлы Көкбай қор болды-ау,
Осыншадан құр қалып.

1889-ыншы жылы

(7)

Қызарып, сұрланып,
Дуылдап жүрегі.
Өзгеден ұрланып,
Өзді-өзі керегі.

Екі ғашық құмарлы,
Бір жолдан қайта алмай.
Жолықса ол зарлы,
Сөз жөндеп айта алмай.

Аяндап ақырын,
Жүрекпен алысып,
Сыбдырын, тықырын,
Көңілмен танысып.

Дем алыс ысынып,
Саусағы суынып.
Белгісіз қысылып,
Пішіні құбылып.

Иығы тиісіп,
Тұмандап көздері.
Үндемей сүйісіп,
Мас болып өздері.

Жанында жапырақ,
Үстінде жұлдыз да.
Елбіреп-қалтырап,
Жігіт пен ол қыз да.

Өзге ойдан тыйылып,
Бірімен бірі әуре.
Жүрекке құйылып
Жан рахат бір сәуле.

Көкірек елжіреп,
Буындар босанып.

Рахатпен әлсіреп,
Көзіне жас алып.

Жүйрік тіл, терең ой,
Сол күнде қайда едің?
Ғашыққа мойын қой,
Жеңілдің, жеңілдің!..

(8)

Көзімнің қарасы,
Көңілімнің санасы,
Бітпейді ішімде,
Ғашықтың жарасы.

Қазақтың данасы,
Жасы үлкен ағасы.
Бар демес сендей бір
Адамның баласы.

Жылайын, жырлайын,
Ағызып көз майын.
Айтуға келгенде,
Қалқама сөз дайын.

Жүректен қозғайын,
Әдептен озбайын.
Өзі де білмей ме,
Көп сөйлеп созбайын.

Тереңдеп қарайсың,
Телміріп тұрмайсың.
Бихабар жүргенсіп,
Бек қатты сынайсың.

Менен кісі мұңайсын,
Сабырмен шыдайсың.
Күйемін, жанамын,
Еш рахым қылмайсың.

Кең маңдай, қолаң шаш,
Я бір кез, я құлаш.
Ақ тамақ, қызыл жүз,
Қарағым, бетінді аш!

Қара көз, имек қас,
Қараса жан тоймас.

Аузың бар, қызыл гүл,
Ақ тісің кір шалмас.

Қыр мұрын, қыпша бел,
Солқылдар соқса жел.
Ақ етің үлбіреп,
Өзгеше біткен гүл.

Қарағым, бермен кел,
Бізге де көңіл бөл,
Қалқамның нұсқасын,
Көр, көзім, бір кенел.

Қайғың – қыс, жүзің – жаз,
Боламын көрсем мәз.
Күлкіңіз бойды алар,
Бұлбұлдай шықса әуез.

Кісімсіп дұрдараз,
Бұрандап қылма наз.
Мал түгіл басымды,
Жолыңа берсем де аз.

Иісің – гүл аңқыған,
Нұрың – күн шалқыған.
Көргенде бой еріп,
Сүйегім балқыған.

Қаяусыз қалпынан,
Өзі артық даңқынан.
Қызыл тіл шыға алмас,
Мақтаудың шартынан.

Сенсің – жан ләззәті,
Сенсің – тән шәрбәті.
Сұлуды сүймектік –
Пайғамбар сүндеті.

Не десем саған еп?
Ғашығың да қайғы жеп.

Өртенген жүрекке,
Бір көрген болар сеп.

Біздердей ғашық көп,
Қайсысы саған дөп?
Жөндеп те айтпадым,
Жүрегім дүпілдеп.

Назына кім шыдар?
Бұрандап жүр шығар.
Қасқая күлгені,
Қылады тым құмар.

Ер емес қымсынар,
Әркім-ақ ұмсынар.
Құдай-ау, бұл көңілім,
Күн бар ма тынар?

1891-ші жылы

(9)

Ысытқан, суытқан
Бойыңды бір көңіл.
Дүниені ұмытқан
Құмарың тозар, біл.

Әуелгі кезінде
Қайтпаған көңілдің,
Есептеп өзің де,
Түрінен өмірдің.

Бір жақсы күнім деп,
Қызығын сөйлесіп.
Артынан «ол нем?» деп,
Ұялып кезнесіп.

Бір ақымақ әңгіме
Сықылды көрінер.
Онысын өңгеге
Айтуға ерінер.

Айтуға білсе, ерінбес,
Надандықпен жеңілмес.
Білген кісі айтса оған,
Надандығы кемімес.

1893-інші жылы

(10)

Ғашықтың тілі – тілсіз тіл,
Көзбен көр де, ішін біл.
Сүйісер жастар қате етпес,
Мейлің инан, мейлің күл.

Ол тілге едік оңтайлы –
Қаріпсіз біліп сондайды.
Біліп-ақ, ұғып қоюшы ек,
Енді ішіме қонбайды.

1894-ші жылы

5-ІНШІ БӨЛІК ОЙ ТУРАЛЫ

(1)

Жақсылық ұзақ тұрмайды,
Жамандық әр кез тозбайды.
Үміттің аты еліріп,
Қос тізгінді созбайды.
Қанша тікі салсаң да,
Уайымнан озбайды.
Бір қайғыны ойласаң,
Жүз қайғыны қозғайды.
Құрсаған бұлт ашылмай,
Аспанның жүзі көгермес.
Үрпейген жүрек басылмай,
Талапты көңіл елермес.
Шырайды қайғы жасырмай,
Күлкінің ерні кезермес.
Шыдасаң есті қашырмай,
Құлдатып, қор қып жібермес.

Кез келсе қайғы қат-қабат,
Қаңғыртпай қоймас адамды.
Қасиетсіз туған – о да жат,
Күңкілдеп берер сазанды.
Бәрінен де сол қымбат,
Қайтерсің өңкей наданды.
Сірә батыр сұм құрбәт
Мақтанмен алды мазамды.

1893-інші жылы

(2)

Лай суға май бітпес қой өткенге,
Күлеміз қасқыр жалап, дәметкенге.
Сол қасқырша алақтап түк таппадым,
Көңілдің жайлауынан ел кеткен бе?

Берген бе Тәңірім саған өзге туыс?
Қыласың жер-жиһанды бір-ақ уыс.
Шарықтап шар тараптан көңіл сорлы
Таппаған бір тыянақ не еткен қуыс?

Күні-түні ойымда бір-ақ Тәңірі,
Өзіне құмар қылған оның әмірі.
Халикқа махлұқ ақылы жете алмайды,
Оймен білген нәрсеміз бәрі – дәһрі.

Өзгені ақыл ойға қондырады,
Біле алмай бір тәңіріні болдырады.
Талып ұйықтап, көзіңді ашысымен,
Талапты тағы да ойлап зор қылады.

Көңілге шек, шүбәлі ой алмаймын,
Сондан оны ойламай қоя алмаймын.
Ақылдың жетпегені арман емес,
Құмарсыз құр мүлгуге тоя алмаймын.

Мекен берген, халик қылған ол ләмәкан
Түп иесін көксемей бола ма екен?
Және оған қайтпақсың, оны ойламай,
Өзге мақсат ақылға тола ма екен?

Өмір жолы – тар соқпақ, бір иген жақ,
Иіліп екі басын ұстаған хақ.
Имек жолда тыянақ, тегістік жоқ,
Құлап кетпе, тура шық, көзіңе бақ.

(3)

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.
«Мені» менен «менікінің» айрылғанын
«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес.

Көп адам дүниеге бой алдырған,
Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған?

Кім жүрер тіршілікке көңіл бермей,
Бақи қоймас фәнидің мінін көрмей.
Міні қайда екенін біле алмассың,
Терең ойдың телміріп соңына ермей.

Дүние дос ақиретке бірдей болмас,
Екеуі тап бірдей боп орныға алмас.
Дүниеге ынтық, мәғшарға амалсыздың
Иманын түгел деуге аузым бармас.

1895-інші жылы

(4)

Сағаттың шықылдағы емес ермек,
Һәмишә өмір өтпек – ол білдірмек.
Бір минут бір кісінің өміріне ұқсас,
Өтті, өлді, тағдыр жоқ қайта келмек.
Сағаттың өзі – ұры шықылдаған,
Өмірді білдірмеген, күнде ұрлаған.
Махаббат жоқ, тұрлау жоқ, келді, кетті,
Қайта айналмас, бұрылмас бұлдыр заман.
Өткен өмір хабары – осы сыбдыр,
Көңілді күнде сындыр, әлде тындыр.
Ақыл анық байқаған қылығыңды,
Қу шыққансып қағасың босқа бұлдыр.
Күн жиылып ай болды, он екі ай – жыл,
Жыл жиылып, қартайтып қылғаны – бұл.
Сүйенген, сенген дәурен жалған болса,
Жалғаны жоқ бір тәңірім, кеңшілік қыл.

1896-ынышы жылы

(5)

Алла деген сөз жеңіл,
Аллаға ауыз жол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл,
Өзгесі Хаққа қол емес.

Дүниенің барша қуаты
Өнерге салар бар күшін.
Жүректің ақыл суаты,
Махаббат қылса тәңірі үшін.

1897-інші жылы

(6)

Жүректе қайрат болмаса,
Ұйықтаған ойды кім түртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуанша жүріп күнелтпек.

Аспаса ақыл қайраттан,
Тереңге бармас, үстірттер.
Қартыңның ойы шар тартқан
Әдет жеңіп күңгірттер.

Тән сүйгенін бермесе,
Жан шыдамас жаны ашып.
Бере берсең бер десе,
Үміт етер таласып.

Малда да бар жан мен тән,
Ақыл, сезім болмаса.
Тіршіліктің несі сән,
Тереңге бет қоймаса?

Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын?
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын?!

1898-інші жылы

(7)

Тоты құс түсті көбелек
Жаз сайларда гулемек.
Бәйшешек солмақ, күйремек,
Көбелек өлмек, сиремек.
Адамзатқа не керек:
Сүймек, сезбек, киімбек,
Харекет қылмақ, жүгірмек,
Ақылмен ойлап сөйлемек.
Әркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек?
Заманға жаман күйлемек,
Замана оны илемек.

(8)

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Еш уақытта рас сөз жалған болмас.
Көп кітап келді Алладан, оның төртті
Алланы танытуға сөз айырмас.

Әмәнту оқымаған кісі бар ма?
Уә кутубиһи дегенмен ісі бар ма?
Алла өзгермес, адамзат күнде өзгерер,
Жарлықпен Ол сіздерге сөзді ауларға.

Замана, шаруа, мінез күнде өзгерді,
Оларға кез-кезімен нәби келді.
Қағида шариғаты өзгерсе де,
Тағриф Алла еш жерде өзгермеді.

Күллі махлұқ өзгерер, Алла өзгермес,
Әһлі кітап бұл сөзді бекер демес.
Адам нәпсі, өзімшіл мінезбенен
Бос сөз маңа қастаспай, түзу келмес.

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.

Осы үш сүю болады имани гүл,
Иманның асығы үш деп сен тәхқиқ біл.
Ойлан дағы, үшеуін таратып бақ,
Басты байла жолына, малың түгіл.

Дін де осы, шын ойласаң, тағат та осы,
Екі дүние бұл тасдиқ – Хақтың досы.
Осыларды бұзатын және үш іс бар:
Пайда, мақтан, әуесқой – онан шошы.

Руза, намаз, зекет, хаж – талапсыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс.
Бастапқы үшін бекітпей, соңғы төртті
Қылғанменен татымды бермес жеміс.

Бас жоғары жаралған, мойын төмен,
Қарашы, дүние біткен ретімен.
Істің басы – ретін танымақтық,
Иман білмей тағатты қабыл демен.

Адамдар ғибадаттан сөз қозғаған,
Хуснизэн мен иманды білді ойлаған.
Иманның тазалығын жақсы ұқтырмай,
Сыртын қанша жуса да, іші оңбаған.

Алла мінсіз әуелден, пайғамбар хақ,
Мү'мин болсаң, үйреніп, сен де ұқсап бақ.
Құран рас, Алланың сөзідүр ол,
Тә'уиліне білерлік ғылымың шақ.

Алланың, пайғамбардың жолындамыз,
Ынтамызды бұзбастық иманымыз.
Пайда, мақтан, әуесқой – шайтан ісі,
Кәні біздің нәпсіні тыйғанымыз?

Мұсылман болсаң, әуелі иманды бол,
Пендеге иман өзі ашады жол,
Шын илан да, таза ойла бір иманды,
Мұнафиқ намаз қылмап па, мағлұм ғой ол.

Алла ішінді айтқызбай біледі ойла,
Пендесіне қастықпен кінә қойма.
Распенен таласпа мү'мин болсаң,
Ойла, айттым, адамдық атын жойма!

Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас,
Сол қызықсыз өмірде жүрек қалмас.
Жүректен қызу-қызба кете қалса,
Өзге тәннен еш қызық іс табылмас.

Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі,
Ар, ұяттың бір ақыл – күзетшісі.
Ар мен ұят сынбаса, өзге қылық,
Арын, алқын – бұл күннің мәртебесі.

Қартаң тартқан адамнан от азаймақ,
От азайса, әр істің бәрі тайғақ.
Шаруаң үшін көрінген ақыл айтып,
Жолың тайған, аяғың тартар маймақ.

1902-інші жылы

6-ЫНШЫ БӨЛІК НАСИХАТ ТУРАЛЫ

(1)

Базарға, қарап тұрсам, әркім барар,
Іздегені не болса, сол табылар.
Біреу астық алады, біреу – маржан,
Әркімге бірдей нәрсе бермес базар.
Әркімнің өзі іздеген нәрсесі бар,
Сомалап ақшасына сонан алар.
Біреу ұқпас бұл сөзді, біреу ұғар,
Бағасын пайым қылмай аң-таң болар.
Сөзді ұғар осы күнде кісі бар ма?
Демеймін жалпақ жұртқа бірдей жағар.
Жазған соң жерде қалмас тесік моншақ,
Біреуден біреу алып, елге тарар.
Бір кісі емес жазғаным, жалпақ жұрт қой,
Шамданбай-ақ, шырақтар, ұқсаң жарар.
«Ит маржанды не қылсын» деген сөз бар,
Сәулесі бар жігіттер бір ойланар.

(2)

Интернатта оқып жүр
Талай қазақ баласы –
Жаңа өспірім, көкөрім,
Бейне қолдың саласы.
Балам закон білді деп,
Қуанар ата-анасы,
Ойында жоқ олардың
Шариғатқа шаласы.
Орыс тілі, жазуы –
Білсем деген таласы.
Прощение жазуға,
Тырысар келсе шамасы.
Ынсапсызға не керек
Істің ақ пен қарасы?
Нан таппаймыз демейді,
Бүлінсе елдің арасы.
Иждиһатсыз, михнатсыз
Табылмас ғылым сарасы.
Аз білгенін көпсінсе,
Көп қазаққа епсініп,
Кімге тиер панасы?
Орыс теріс айтпайды,
Жаман бол деп оларды.
Қаны бұзық өзі ойлар
Қу менен сұм боларды,
Орыста қалар жаласы.
Бұл іске кім виноват –
Я Семейдің қаласы?
Я қазақтың аласы?
Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой,
Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бәрінде ой,
Көңілінде жоқ санасы.
Ақылы кімнің бар болса,
Демес мұны тілі ащы.
Айтыңызшы, болсаңыз
Здравомыслящий,
Ақыл айтпай ма ағасы?

Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.
Артық ғылым кітапта,
Ерінбей оқып көруге.
Военный қызмет іздеме,
Оқалы киім киюге.
Бос мақтанға салынып,
Бекер көкірек керуге.
Қызмет қылма оязға,
Жанбай жатып сөнуге.
Қалай сабыр қыласың,
Жазықсыз күнде сөуге?
Өнерсіздің қылығы –
Тура сөзін айта алмай,
Қиық етуге бата алмай,
Қорлықпенен шіруге.
Аз ақшаға жалданып,
Өнбес іске алданып,
Жол таба алмай жүруге.
Алыс та болса іздеп тап,
Кореннойға кіруге,
«Талапты ерге нұр жауар»,
Жүріп өмір сүруге.
Я байларға қызмет қыл,
Ерінбей шауып желуге.
Адал жүріп, адал тұр,
Счетың тура келуге.
Жаныңа жакса, соңынан
Жалқауланба еруге.
Қисық болса, закон бар
Судьяға беруге.
Ол да оязной емес қой,
Алуға тендік сенуге.
Я өз бетіңнен тәуекел,
Занимайся прямотой.
Жеңіл көрме, бек керек
Оған да ғылым, оған да ой,
Қалайынша қайда енуге?
Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,

Құмарланып шаттанба,
Ойнап босқа күлуте.
Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.
Тілеуің, өмірің алдында,
Оған қайғы жесеңіз.
Өсек, өтірік, мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ –
Бес дұшпаның, білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой –
Бес асыл іс, көнсеңіз.
Жамандық көрсең нәфрәтлі,
Суытып көңіл тыйсаңыз.
Жақсылық көрсең ғибрәтлі,
Оны ойға жисаңыз.
Ғалым болмай немене,
Балалықты қисаңыз?
Болмасаң да ұқсап бақ,
Бір ғалымды көрсеңіз.
Ондай болмақ қайда деп,
Айтпа ғылым сүйсеңіз.
Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл берсеңіз.
Білгендердің сөзіне
Махаббатпен ерсеңіз.
Ақыл сенбей сенбеңіз,
Бір іске кез келсеңіз.
Ақсақал айтты, бай айтты,
Кім болса, мейлі, сол айтты –
Ақылменен жеңсеңіз –
Надандарға бой берме,
Шынменен өлсеңіз.
Аят, хадис емес қой,
Кәпір болдың демес қой,
Қанша қарсы келсеңіз.
Көп орында көріне айтпа,
Біздің сөзге ерсеңіз.
Мұны жазған кісінің

Атын білме, сөзін біл!
Осы жалған дүниеден
Шешен де өткен не бұлбұл,
Көсем де өткен не дүлдүл.
Сөз мәнісін білсеңіз,
Ақыл – мизан, өлшеу қыл.
Егер қисық көрінсе,
Мейлің таста, мейлің күл.
Егер түзу көрінсе,
Ойлап-ойлап, құлаққа іл.
Ақымақ көп, ақылды аз,
Деме көптің сөзі бұл.
Жақынның сөзі тәтті деп,
Жақыным айтты дей көрме.
Надандықпен кім айтса,
Ондай түпсіз сөзге ерме.
Сізге айтамын, хаупім – бұл.
Өзің үшін үйренсең,
Жамандықтан жиренсең,
Ашыларсың жылма-жыл.
Біреу үшін үйренсең,
Біреу білмес, сен білсең,
Білгеніңнің бәрі – тұл.
Сөзіне қарай кісіні ал,
Кісіге қарап сөз алма.
Шын сөз қайсы біле алмай,
Өр нәрседен құр қалма.
Мұны жазған білген құл –
Ғұламаи Дауани,
Солай депті ол шыншыл.
Сөзін оқып және ойла,
Тез үйреніп, тез жойма,
Жас уақытта көңіл – гүл.

1886-ынышы жылы

(3)

Сәулең болса кеудеңде,
Мына сөзге көңілің бөл.
Егер сәулең болмаса,
Мейлің тіріл, мейлің өл.
Танымассың, көрмессің,
Қаптаған соң көзді шел.
Имамсыздық намазда –
Қызылбастың салған жол.
Көп шуылдақ не табар,
Билемесе бір кемел?
Берекелі болса ел –
Жағасы жайлау о бір көл.
Жапырағы жайқалып,
Бұлғақтайды соқса жел.
Жан-жағынан күркіреп
Құйып жатса аққан сел,
Оның малы өзгеден
Өзгеше боп өсер тел.

Берекесі кеткен ел –
Суы ашыған батпақ көл.
Қосыл қаңқылдап, жағалап,
Сулай алмас жазғы төл.
Оның суын ішкен мал
Тышқақ тиіп, аспас бел.
Көл деп оны кім жайлар,
Суы құрсын, о бір – шөл.

Единица – жақсысы,
Ерген елі бейне нөл.
Единица нөлсіз-ақ,
Өз басындық болар сол.
Единица кеткенде,
Не болады өңкей нөл?
Берекенді қашырма,
Ел ит болса, жақсы сол.
Рас сөзге таласып,
Ақжем болма, жаным, кел!

1889-ыншы жылы

(4)

Жастықтың оты жалындап,
Жас жүректе жанған шақ.
Талаптың аты арындап,
Өр қиынға салған шақ.

Уайым аз, үміт көп,
Ет ауыртмас бейнетке.
Бүгін-ертең жетем деп,
Көңілге алған дәулетке.

Қайратпен кіріп жалынбай,
Ақылмен тауып айласын.
«Мен қалайға?» салынбай,
Жылы жүзбен жайнасын.

Қайратқа сеніп қақтықпай,
Жазасын тауып жауласар.
Қатынша тілмен шаптықпай,
Майданға шықса жарасар.

Жалыны қайтар дененің,
Үнемі тұрмас осы шақ.
Талайғы кәрі дүниенің
Бір кетігін ұстап бақ.

Құйрығы шаян, беті адам,
Байқамай сенбе құрбыға!
Жылмаңы сыртта, іші арам,
Кез болар қайда сорлыға.

Досыңа достық – қарыз іс,
Дұшпаныңа әділ бол.
Асығыс түбі – өкініш,
Ойланып алмақ – сабыр сол.

Ақ көңілді жақсыдан
Аянбай салыс ортаға.
Ақылы, ары тапшыдан
Қу сөзін алма қолқаға.

Сұм-сұрқия, қу заман
Гүл көрінер жігітке.
Қызықты өмір жайнаған,
Кеудесі толып үмітке.

Бір нәрсені ұнатса,
Қайта ойланып қарамас.
Мақтатып жұртты шулатса,
Құмары сол қызба бас.

Сенісерге келгенде,
Сене берер талғамай.
Жұрты құрғыр сенгішке
Тұра ма қулық жалғамай?

Ары кеткен алдағыш,
Мені-ақ алда, сөкпейін.
Балы тамған жас қамыс
Ормасаңшы көктейін!

Сені жақсы көрмесе,
Сенер ме еді сөзіңе?
«Япырмай!..» деп терлесе,
Ар емес пе өзіңе?

1891-інші жылы

(5)

Әсемпаз болма әр неге,
Өнерпаз болсаң, арқалан.
Сен де – бір кірпіш, дүниеге
Кетігін тап та, бар қалан!

Қайрат пен ақыл жол табар,
Қашқанға да, қуғанға.
Әділет, шапқат кімде бар,
Сол жарасар туғанға.

Бастапқы екеу соңғысыз
Біте қалса қазаққа,
Алдың – жалын, артың – мұз,
Барар едің қай жаққа?

Пайданы көрсең бас ұрып,
Мақтанды іздеп, қайғы алма.
Мініңді ұрлап жасырып,
Майданға түспей бәйгі алма.

Өзінде бармен көзге ұрып,
Артылам деме өзгеден.
Күндестігін қоздырып,
Азапқа қалма езбеден.

Ақырын жүріп, анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстадтық қылған жалықпас
Үйретуден балаға.

1894-інші жылы

(6)

Көк туған – алдындағы келер заман,
Үмітті сәуле етіп көз көп қадалған.
Көп жылдар көп күнді айдап келе жатыр,
Сипат жоқ, сурет те жоқ, көзім талған.

Ол күндер – өткен күнмен бәрі бір бәс,
Келер, кетер, артына із қалдырмас.
Соның бірі – арнаулы таусыншақ күн,
Арғысын бір-ақ Алла біледі рас.

Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі,
«Мені» мен «менікінің» мағынасы – екі.
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
«Менікі» өлсе өлсін, оған бекі.

Шырақтар, ынталарың «менікінде»,
Тән құмарын іздейсің күні-түнде.
Әділеттік, арлылық, махаббат пен –
Үй жолдасың қабірден әрі өткенде.

Малға сат, пайдаға сат қылығыңды,
Ылайла ылай оймен тұнығыңды, –
Сонда өмірден алдамшы бола алмассың,
Ол білдірмей ұрламақ қызығыңды.

Адам ғапыл дүниені дер менікі,
Менікі деп жүргеннің бәрі оныкі.
Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде,
Соны, ойла, болады не сенікі?

Мазлұмға жаның ашып, ішің күйсін,
Харекет қыл, пайдасы көпке тисін.
Көптің қамын әуелден тәңірі ойлаған,
Мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін.

Көптің бәрін көп деме, көп те бөлек,
Көп ит жеңіп көк итті күнде жемек.

Ғадәләт пен мархамат – көп азығы,
Қайда көрсең, болып бақ соған көмек

Әркімнің мақсаты өз керегінде,
Біле алмадым пысығын, зерегін де.
Саяз жүзер сайқалдар ғапыл қалар,
Хақиқат та, дін дағы тереңінде.

(7)

Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап,
Әуре етеді ішіне қулық сақтап.
Өзіңе сен, өзінді алып шығар,
Еңбегің мен ақылың екі жақтап.

Өзінді сенгіштікпен әуре етпе,
Құмарпаз боп мақтанды қуып кетпе.
Жұртпен бірге өзінді қоса алдасып,
Салпылдап сағым қуған бойыңа еп пе?

Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме,
Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме.
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде,
Сонан тапқан – шын асыл, тастай көрме.

1897-інші жыл

(8)

Адам – бір боқ көтерген боқтың қабы,
Боқтан сасық боласың өлсең тағы.
Менімен сен тең бе деп мақтанасың,
Білімсіздік белгісі – ол баяғы.

Кеше бала ең, келдің ғой талай жасқа,
Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа.
Адамды сүй, Алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде онан басқа?!

1899-ыншы жыл

(9)

Жапырағы қуарған ескі үмітпен
Зиял қып өмір сүріп, бос жүріппін.
Жыбыр қағып, көңілді тыншытпайды
Қашанғы өтіп кеткен бұлдыр көп күн.

О дәурен өмір емес, бір көрген түс,
Ойға түйме қызықты қиялдан күс.
Қарашы, өз бойыңда түгел ме екен
Ыстық жүрек, өң-шырай, қуат пен күш?

Төңкеріліп құбылған жұрт – бір сағым,
Шынға шыдап, қоса алмас ынтымағын.
Көптің аузын күзетсең күн көрмейсің,
Өзіңді өзің күзет, кел, шырағым!

(10)

Қуанбандар жастыққа,
Елірме күлкі, мастыққа.
Көзің қайдан жетеді
Достық пенен қастыққа?
Құрбыңның қызық дегенін
Сөз екен деп ап шықпа.
Адалдан тапқан тыйынды
Сал да сақта қапшыққа.
Қолдағыңды қорғап бақ,
Мал арзан деп аптықпа.
Сыпайы жүр де, шаруа ойла,
Даңғойланып қақтықпа.
Бет алды жанға бой салма,
Қорлық жүрмес сақтыққа.
Елу бесте біз дағы
Сенісер адам таптық па?
Арсыз құмар болғандар
Опыр-топыр, шақ-шұққа
Түспей жүр ме, көрдің бе,
Жалаң-жұлаң, тақ-түкқа?

(11)

Осы қымыз қазаққа
Мақтаның ба, асың ба?
Қымызды басар артынан
Ет даяр ма қасыңда?
Бойыңа сіңіп, өрт болған
Қызба бастық жасыңда.
Қызылшыл семіз, жаз қымыз –
Бір үлкен борыш басыңда.
Жуасты мін де, айран іш,
Жоқ немеге шатылма.
Ұры, залым, қуларға
Нысанаға шаншылма.
Жылқыны аңдып ұры жүр
Әр төбенің тасында.
Ой көзімен қарасаң,
Қойдан жылқы асыл ма?
Мақтанға бола жиям деп,
Жылқы үшін жұртқа бас ұрма.
Қымыз, семіз дегенің
Бір мақтан ғой, жасырма.
Мақтан қума, керек қу,
Ойсыздарға қосылма.
Қойыңда ақша, қолда қой
Күзетші оңай, шошыма.

1901-інші жыл

7-ІНШІ БӨЛІК ЗАМАНДАСТАРЫ ТУРАЛЫ

(1)

Көзінен басқа ойы жоқ,
Адамның надан әуресі.
Сонда да көңілі тым-ақ тоқ,
Жайқаң-қайқаң әр несі.

Білмейсің десе, жел өкпе,
Дейді о-дағы – тәңірі ісі.
Бірінен бірі бөлек пе,
Иемнің әділ пендесі?

Жүректің көзі ашылса,
Хақтықтың түсер сәулесі,
Іштегі кірді қашырса
Адамның хикмет кеудесі.

Наданның көңілін басып тұр
Қараңғылық пердесі.
Ақылдан бойы қашық тұр,
Ойында бір-ақ шаруасы.

Кітапты молда теріс оқыр,
Дағарадай боп сәлдесі.
Малқұмар көңілі – бек соқыр,
Бүркіттен кем бе жем жесі?

Жүректе айна жоқ болса,
Сөз болмайды өңгесі.
Тындағыш қанша көп болса,
Сөз ұғарлық кем кісі.

(2)

Менсінбеуші ем наданды,
Ақылсыз деп қор тұтып.
Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып.

Таппадым көмек өзіме,
Көп наданмен алысып.
Көнбеді ешкім сөзіме,
Әдетіне қарысып.

Жан шошырлық түрінде,
Бәрі бірдей еліріп.
Ұстай алмадым бірін де,
Кекиді кейін шегеріп.

Әринемен ел кетті,
Қоқиланды, мақтанды.
Қуат бітті, күн өтті,
Жарылқа, Құдай, жатқан ой.

Мен – қажыған арықпын,
Қатын-бала қонағы.
Сендерге де қанықпын,
Жұртың анау баяғы.

Жарлы емеспін, зарлымын,
Мұны ойла толғанып.
Жұртым деуге арлымын,
Өзге жұрттан ұялып.

Барымта мен партия –
Бәрі мастық, жұрт құмар.
Сыпыра елірме, сұркия,
Көп пияншік нені ұғар?

Татулықты, тыныштықты
Қоңыр көрер, кем көрер.
Ұрлық пенен қулықты
Қызық көрер, өңі енер.

Мұндай елден бойың тарт,
Мен қажыдым, сен қажы!
Айтып-айтып өтті қарт,
Көнбеді жұрт, не ылажы

1891-інші жылы

8-ІНШІ БӨЛІК

СЕГІЗ АЯҚ

Алыстан сермеп,
Жүректен тербеп,
 Шымырлап бойға жайылған;
Қиуадан шауып,
Қисынын тауып,
 Тағына жетіп қайырған –
 Толғауы тоқсан қызыл тіл,
 Сөйлеймін десең өзің біл.
Өткірдің жүзі,
Кестенің бізі
 Өрнегін сендей сала алмас.
Білгенге маржан,
Білмеске арзан,
 Надандар бәһра ала алмас.
 Қиналма бекер, тіл мен жақ,
 Көңілсіз құлақ – ойға олақ.
Басында ми жоқ,
Өзінде ой жоқ,
Күлкішіл кердең наданның.
Көп айтса көнді,
Жұрт айтса болды –
 Әдеті надан адамның.
 Бойда қайрат, ойда көз
 Болмаған соң, айтпа сөз.
Қайнайды қаның,
Ашиды жаның,
 Мінездерін көргенде.
Жігерлен, сілкін,
Қайраттан, беркін
 Деп насихат бергенде,
 Ұятсыз, арсыз салтынан,
 Қалғып кетер артынан.
Аулаққа шықпай,
Сыбырлап бұқпай,
 Мейірленбес еш сөзге.

Пайдасыз тақыл –
Байлаусыз ақыл,
Атадан бала ойы өзге.
Санасыз, ойсыз, жарым ес,
Өз ойында ар емес.
Тасыса өсек,
Ысқыртса кесек,
Құмардан әбден шыққаны.
Күпілдек мақтаны.
Табытын қаққаны –
Аңдығаны, баққаны.
Ынсап, ұят, терең ой
Ойлаған жан жоқ, жауып қой.
Болмасын кекшіл,
Болсайшы көпшіл,
Жан аямай кәсіп қыл.
Орынсыз ыржаң,
Болымсыз қылжаң
Бола ма дәулет, нәсіп бұл?
Еңбек қылсаң ерінбей –
Тояды қарның тіленбей.
Егіннің ебін,
Сауданың тегін
Үйреніп, ойлап, мал ізде.
Адал бол – бай тап,
Адам бол – мал тап,
Қуансаң қуан сол кезде.
Біріңді қазақ, бірің дос
Көрмесең, істің бәрі бос.
Малыңды жауға,
Басыңды дауға
Қор қылма, қорға, татулас.
Өтірік, ұрлық,
Үкімет зорлық
Құрысын, көзің ашылмас.
Ұятың, арың оянсын,
Бұл сөзімді ойлансын.
Тамағы тоқтық,
Жұмысы жоқтық
Аздырар адам баласын.
Таласып босқа,
Жау болып досқа,

Қор болып, құрып барасың.
Өтірік шағым толды ғой,
Өкінер уақытың болды ғой.
Жұмыссыз сандал,
Еріксіз малды ал
Деген кім бар сендерге?
Құлықты көргіш,
Сұмдықты білгіш
Табылар кісі жөн дерге.
Үш-төрт жылғы әдетің
Өзіңе болар жендетің.
Ауырмай тәнім,
Ауырды жаным,
Қаңғыртты, қысты басымды.
Тарылды көкірек,
Қысылды жүрек,
Ағызды сығып жасымды.
Сүйеніп күлкі тоқтыққа,
Тартыпты өнер жоқтыққа.
Қайратым мәлім,
Келмейді әлім,
Мақсұт – алыс, өмір – шақ.
Өткен соң базар,
Қайтқан соң ажар,
Не болады құр қу жақ?!
Кеш деп қайтар жол емес,
Жол азығым мол емес.
Бір кісі мыңға,
Жөн кісі сұмға,
Әлі жетер заман жоқ.
Қадірлі басым,
Қайратты жасым
Айғаймен кетті, амал жоқ.
Болмасқа болып қара тер,
Қорлықпен өткен қу өмір.
Сөзуар білгіш,
Зақуншік, көргіш,
Атанбақ – мақсұт, мақтанбақ.
Жасқанып, қорқып,
Жорғалап, жортып,
Именсе елің, баптанбақ.

Қарғағанын жер қылмақ,
Алқағанын зор қылмақ.
Хош, қорықты елің,
Қорқытқан сенің
Өнерің қайсы, айтып бер.
Ел аңдып сені,
Сен аңдып оны,
Қылт еткізбей бағып көр.
Ойнасшы қатын болса қар,
Аңдыған ерде қала ма ар?
Көмексіз көзің,
Бір жалғыз өзің
Баға алмай, басың сандалар.
Бауырыңа тартқан,
Сырынды айтқан
Сырласың сырт айналар.
Ол қаны бұзық ұры, қар,
Қапысын тауып сені алар.
Басы-көзі қан боп,
Арқа-басы шаң боп,
Және тұрып жалпылдап;
Жығылып тұрып,
Буыны құрып,
Тағы қуып салпылдап –
Абұйыр қайда, ар қайда?
Өз басыңа не пайда?
Ит үрсе, бала
Таяғын ала,
Қуады итпен кектесіп.
Ұрысқансып «ой» деп,
«Ұят» деп, «қой» деп,
Үлкендер тыяр «тек» десіп.
Оны білсең, мұның не?
Мен де ұят іс қылдым де.
Білгенге жол бос,
Болсашы қол бос,
Талаптың дәмін татуға.
Білмеген соқыр,
Қайғысыз отыр,
Тамағы тойса жатуға.
Не ол емес, бұл емес,
Менің де күнім – күн емес.

Ғылымды іздеп,
Дүниені көздеп,
Екі жаққа үңілдім.
Құлағын салмас,
Тіліңді алмас,
Көп наданнан түңілдім.
Екі кеме құйырығын
Ұста, жетсін бұйрығың.
Жартасқа бардым,
Күнде айғай салдым,
Онан да шықты жаңғырық.
Естісем үнін,
Білсем деп жөнін,
Көп іздедім қаңғырып.
Баяғы жартас – бір жартас,
Қаңқ етер, түкті байқамас.
Жаяуы қапты,
Аттысы шапты,
Қайрылып сөзді кім ұқсын.
Іште дерт қалың,
Ауыздан жалын
Бұрқ етіп, көзден жас шықсын.
Күйдірген соң шыдатпай,
Қоя ма екен жылатпай?
Мамықтан төсек,
Тастай боп кесек,
Жамбасқа батар, ұйқы жоқ.
Сыбыр боп сөзі,
Мәз болып өзі,
Ойланар елдің сыйқы жоқ.
Баяғы қулық, бір алдау,
Қысылған жерде – жан жалдау.
Атадан алтау,
Анадан төртеу,
Жалғыздық көрер жерім жоқ.
Ағайын бек көп
Айтамын ептеп,
Сөзімді ұғар елім жоқ.
Моласындай бақсының
Жалғыз қалдым – тап шыным!

1889-ынышы жыл

9-ЫНШЫ БӨЛІК СҰЛУ ҰРҒАШЫ ТУРАЛЫ

(1)

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,
Аласыз қара көзі нұр жайнайды.
Жіңішке қара қасы сызып қойған,
Бір жаңа ұқсатамын туған айды.
Маңдайдан тура түскен қырлы мұрын,
Ақша жүз, алқызыл бет тіл байлайды.
Аузын ашса, көрінер кірсіз тісі,
Сықылды қолмен тізген, іш қайнайды.
Сөйлесе, сөзі әдепті әм мағыналы,
Күлкісі бейне бұлбұл құс сайрайды.
Жұп-жұмыр, ақ торғындай мойыны бар,
Үлбіреген тамағын күн шалмайды.
Тақтайдай жауырыны бар, иығы тік,
Екі алма кеудесінде қисаймайды.
Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес,
Нәзік бел тал шыбықтай бұраңдайды.
Етіндей жас баланың білегі бар,
Әжімсіз ақ саусағы іске ыңғайлы.
Қолаң қара шашы бар жібек талды
Торғындай толқын ұрып көз таңдайды.
Қандай қызда ләззат бар жан татпаған?
Сұлуы бұл заманның тек жатпаған.
Он сегіз, он тоғызға келгеннен соң,
Алмасы өкпе болар қол батпаған.
Бұлардың кейбірінің мінездері –
Еш нәрсе көрмегенсіп бұртақтаған.
Кейбірі жайдары, ашық боламын деп,
Орынсыз адамдармен жыртақтаған.
Әуелде сұлу жайы бізге мәлім,
Жігітті жұрт мақтаған қыз жақтаған.
Кей жігіт арсыздықпен ұятсынбай,
Қолы жетпес нәрсеге тыртақтаған.
Орынды іске жүріп, ой таппаған,
Не болмаса жұмыс қып, мал бақпаған.
Қасиетті болмайды ондай жігіт
Әншейін құр бекерге бұлақтаған.

1884-інші жинақ

(2)

Білектей арқасында өрген бұрым,
Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын.
Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қарақ суы,
Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін?

Аласыз қара көзі айнадайын,
Жүрекке ыстық тиіп салған сайын,
Үлбіреген ақ етті, ашық жүзді,
Тісі әдемі көріп пе ең қыздың жайын?

Бұраң бел, бойы сұлу, кішкене аяқ,
Болады осындай қыз некен-саяқ.
Піскен алма сықылды тәтті қызды
Боламын да тұрамын көргендей-ақ.

Егерде қолың тисе білегіне,
Лүпілдеп қан соғады жүрегіңе.
Бетінді тамағына таяп барсаң,
Шымырлап бу енеді сүйегіңе.

1889-ынышы жылы

10-ЫНШЫ БӨЛІК

ЖАЗҒЫТҰРЫ

Жазғытұры қалмайды қыстың сызы,
Масатыдай құлпырар жердің жүзі.
Жан-жануар, адамзат анталаса,
Ата-анадай елжірер күннің көзі.

Жаздың көркі енеді жыл құсымен,
Жайраңдасып жас күлер құрбысымен.
Көрден жаңа тұрғандай кемпір мен шал,
Жалбаңдасар өзінің тұрғысымен.

Қырдағы ел ойдағы елмен араласып,
Күлімдесіп, көрісіп, құшақтасып.
Шаруа қуған жастардың мойыны босап,
Сыбырласып, сырласып, мауқын басып.

Түйе боздап, қой қоздап – қорада шу-шу,
Көбелекпен, құспенен сай да ду-ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбдыр қағып, бұраңдап ағады су.

Көл жағалай мамырлап қу менен қаз,
Жұмыртқа іздеп, жүгіріп балалар мәз.
Ұшқыр атпен зырлатып тастағанда,
Жарқ-жұрқ етіп ілінер көк дауылбаз.

Құс қатарлап байлаған қанжығаға
Қыз бұраңдап жабысып, қылады наз.
Жазға жақсы киінер қыз-келіншек,
Жер жүзіне өң берер гүл-бәйшешек.

Қырда торғай сайраса, сайда бұлбұл,
Таудағы үнін қосар байғыз, көкек.
Жаңа пұлмен жамырап саудагерлер,
Диханшылар жер жыртып, егін егер.

Шаруаның біреуі екеу болып,
Жаңа төлмен көбейіп, дәулет өнер.
Безендіріп жер жүзін тәңірім шебер,
Мейірбандық дүниеге нұрын төгер.

Анамыздай жер иіп емізгенде,
Бейне әкеңдей үстіңе аспан төнер.

Жаз жіберіп, жан берген қара жерге
Рахметіне Алланың көңіл сенер.
Мал семірер, ақ пенен ас көбейер,
Адамзаттың көңілі өсіп көтерілер.

Қара тастан басқаның бәрі жадырап,
Бір сараңнан басқаның пейілі енер.
Тамашалап қарасаң тәңірі ісіне,
Бойың балқып, еридi іште жігер.

Күн жоқта кісімсінер жұлдыз бен ай,
Ол қайтсін қара түнде жарқылдамай.
Таң атқан соң шығарын күннің біліп,
Өңі қашып, бола алмас бұрынғыдай.

Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынышты,
Екеуінің құмары сондай күшті.
Күн қырындап жүргенде көп қожандап,
Күйеу келді – ай, жұлдыз көтін қысты.

Ай, жұлдызға жылы жел хабар беріп,
Жан-жануар қуанар тойға елеріп.
Азалы ақ көрпесін сілке тастап,
Жер күлімдер, өзіне шырай беріп.

Кемпір-шал шуақ іздеп, бала шулар,
Мал мазатсып, қуанып, аунап-қунар.
Жыршы құстар әуеде өлең айтып,
Қиқу салар көлдегі қаз бен қулар.

Күн – күйеуін жер көксеп ала қыстай,
Біреуіне біреуі қосылыспай,
Көңілі күн лебіне тойғаннан соң
Жер толықсып, түрленер тоты құстай.

Адам тіктеп көре алмас күннің көзін,
Сүйіп, жылып тұрады жан лебізін.
Қызыл арай сары алтын шатырына,
Күннің кешке кіргенін көрді көзім.

1890-ыншы жылы

11-ІНШІ БӨЛІК

ЖАЗ

Жаздыгүн шілде болғанда,
Көкорай шалғын, бәйшешек,
Ұзарып өсіп толғанда;
Күркіреп жатқан өзенге,
Көшіп ауыл қонғанда;
Шұрқырап жатқан жылқының
Шалғыннан жоны қылтылдап,
Ат, айғырлар, биелер
Бүйірі шығып, ыңқылдап,
Суда тұрып шыбындап,
Құйрығымен шылпылдап,
Арасында құлын-тай
Айнала шауып бұлтылдап.
Жоғары-төмен үйрек, қаз
Ұшып тұрса сымпылдап.
Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап,
Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп сыңқылдап.
Мал ішінен айналып,
Көңілі жақсы жайланып,
Бай да келер ауылға,
Аяңшылы жылпылдап;
Сабадан қымыз құйдырып,
Ортасына қойдырып,
Жасы үлкендер бір бөлек
Кеңесіп, күліп сылқылдап.
Жалшы алдаған жас бала,
Жағалайды шешесін
Ет әпер деп қыңқылдап.
Көлеңке қылып басына,
Кілем төсеп астына,
Салтанатты байлардың
Самаурыны бұрқылдап.
Білімділер сөз айтса,
Бәйгі атындай аңқылдап,
Өзгелер басын изейді,

Әрине деп мақұлдап.
Ақ көйлекті, таяқты
Ақсақал шығар бір шеттен
Малыңды әрі қайтар деп,
Малшыларға қаңқылдап.
Бай байғұсым десін деп,
Шақырып қымыз берсін деп,
Жарамсақсып, жалпылдап.
Шапандарын белсенген,
Асау мініп теңселген
Жылқышылар кеп тұрса,
Таңертеңнен салпылдап.
Мылтық атқан, құс салған.
Жас бозбала бір бөлек
Су жағалап қутыңдап.
Қайырып салған көк құсы
Көтеріле бергенде,
Қаз сыпырса жарқылдап.
Өткен күннің бәрі ұмыт,
Қолдан келер қайрат жоқ,
Бағанағы байғұс шал
Ауылда тұрып күледі,
Қошемет қылып қарқылдап.

1886-ынышы жылы

12-ІНШІ БӨЛІК

КҮЗ

(1)

Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,
Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан.
Тойғаны ма, білмеймін, тоңғаны ма,
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан.

Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,
Жапырағынан айрылған ағаш, қурай.

Біреу малма сапсиды, салып иін,
Салбыраңқы тартыпты жыртық киім.
Енесіне иіртіп шуда жібін,
Жас қатындар жыртылған жамайды үйін.

Қаз, тырна қатарланып қайтса бермен,
Астында ақ шомшы жүр, ол бір керуен.
Қай ауылды көрсең де, жабырқаңқы,
Күлкі-ойын көрінбейді, сейіл-серуен.

Кемпір-шал құржаң қағып, бала бүрсең,
Көңілсіз қара суық қырда жүрсең.
Кемік сүйек, сорпа-су тимеген соң,
Үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда көрсең.

Күзеу тозған, оты жоқ елдің маңы,
Тұман болар, жел соқса, шаң-тозаңы.
От жақпаған үйінің сұры қашып,
Ыстан қорыққан қазақтың құрысын заңы.

(2)

Қараша, желтоқсан мен ол бір-екі ай
Қыстың басы бірі ерте, біреуі жәй.
Ерте барсам жерімді жеп қоям деп,
Ықтырмамен күзеуде отырар бай.

Кедейдің өзі жүрер малды бағып,
Отыруға отын жоқ үзбей жағып.
Тоңған иін жылытып, тонын илеп,
Шекпен тігер қатыны бүрсең қағып.

Жас балаға от та жоқ тұрған маздап,
Талтайып қақтана алмай, өле жаздап.
Кемпір-шалы бар болса, қандай қиын,
Бір жағынан қысқанда о да азынап.

Кәрі қой ептеп сойған байдың үйі,
Қай жерінде кедейдің тұрсын күйі?
Қара қидан орта қап ұрыспай берсе,
О да қылған кедейге үлкен сыйы.

Қар жауса да, тоңбайды бай баласы,
Үй жылы, киіз тұтқан айналасы.
Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты,
Ағып жүріп ойнатар көздің жасы.

Жалшы үйіне жаны ашып, ас бермес бай,
Артық қайыр артықша қызметке орай.
Байда пейіл, жалшыда мейір де жоқ,
Аңдыстырған екеуін құдайым-ай!

Алса да аяншақтау кедей сорлы,
Еңбек білмес байдың да жоқ қой орны.
Жас бала, кемпір-шалын тентіретпей,
Бір қыс сақта, тас болма сен де о құрлы.

1889-ыншы жылы

13-ІНШІ БӨЛІК

ҚЫС

Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды.
Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,
Басқан жері сықырлап, келіп қалды.
Дем алысы – үскірік, аяз бен қар,
Кәрі құдаң – қыс келіп, әлек салды.
Ұшпадай бөркін киген оқшырайтып,
Аязбенен қызарып ажарланды.
Бұлттай қасы жауып екі көзін,
Басын сіліксе, қар жауып, мазанды алды.
Борандай бұрқ-сарқ етіп долданғанда,
Алты қанат ақ орда үй шайқалды.
Әуес көріп жүгірген жас балалар,
Беті-қолы домбығып, үсік шалды.
Шидем мен тон қабаттап киген малшы
Бет қарауға шыдамай теріс айналды.
Қар тепкенге қажымас қайран жылқы
Титығы құруына тез қалды.
Қыспен бірге тұмсығын салды қасқыр.
Малшыларым, қор қылма итке малды.
Соныға малды жайып, күзетіндер,
Ұйқы өлтірмес, қайрат қыл, бұз қамалды!
Ит жегенше Қондыбай, Қанай жесін,
Құр жібер мына антұрған кәрі шалды.

14-ІНШІ БӨЛІК АҢШЫЛЫҚ ТУРАЛЫ

Қансонарда бүркітші шығады аңға
Тастан түлкі табылар аңдығанға.
Жақсы ат пен тату жолдас – бір ғанибет,
Ыңғайлы ықшам киім аңшы адамға.
Салаң етіп жолықса қайтқан ізі,
Сағадан сымпың қағып із шалғанда.
Бүркітші тау басында, қағушы ойда,
Іздің бетін түзетіп аңдағанда.
Томағасын тартқан соң бір қырымнан,
Қыран құс көзі көріп самғағанда.
Төмен ұшсам түлкі өрлеп құтылар деп,
Қандыкөз қайқаң қағып шықса аспанға,
Көре тұра қалады қашқан түлкі
Құтылмасын білген соң құр қашқанға.
Аузын ашып, қоқақтап, тісін қайрап,
О дағы талас қылады шыбын жанға.
Қызық көрер, көңілді болса аңшылар,
Шабар жері қарамай жығылғанға,
Қырық пышақпен қыржындап тұрған түлкі,
О да осал жау емес қыран паңға.
Сегіз найза қолында, көз аудармай,
Батыр да аял қылмайды ертең таңға.
Қанат, құйрық суылдап, ысқырады,
Көктен қыран сорғалап құйылғанда.
Жарқ-жұрқ етіп екеуі айқасады,
Жеке батыр шыққандай қан майданға.
Біреуі – көк, біреуі – жер тағысы,
Адам үшін батысып қызыл қанға.
Қар – аппақ, бүркіт – қара, түлкі – қызыл,
Ұқсайды хаса сұлу шомылғанға.
Қара шашын көтеріп екі шынтақ,
О да бүлк-бүлк етпей ме сыйпанғанда,
Аппақ ет, қып-қызыл бет, жап-жалаңаш,
Қара шаш қызыл жүзді жасырғанда.
Күйеуі ер, қалыңдығы сұлу болып,
Және ұқсар тар төсекте жолғасқанға.

Арт жағынан жаурыны бүлкілдейді,
Қыран бүктеп астына дәл басқанда.
Құсы да иесіне қоразданар,
Алпыс екі айлалы түлкі алғанда.
«Үйірімен үш тоғыз» деп жымыңдап,
Жасы үлкендер жанына байланғанда.
Сілке киіп тымақты, насыбайды
Бір атасың көңілің жайланғанда.
Таудан жиде тергендей ала берсе,
Бір жасайсың құмарың әр қанғанда.
Көкіректе жамандық еш ниет жоқ,
Аң болады кеңесің құс салғанда.
Ешкімге зияны жоқ, өзім көрген
Бір қызық ісім екен сұм жалғанда.
Көкірегі сезімді, көңілі ойлыға
Бәрі де анық тұрмай ма ойланғанда.
Ұқпасың үстірт қарап бұлғақтасаң,
Суретін көре алмассың, көп бақпасаң.
Көлеңкесі түседі көкейіңе,
Әр сөзін бір ойланып салмақтасаң.
Мұны оқыса, жігіттер, аңшы оқысын,
Біле алмассың, құс салып дәм татпасаң.

1886-ынышы жылы

15-ІНШІ БӨЛІК ПЕРЕУОДТАР ОНЕГИННІҢ СИПАТЫ

(1)

Жасынан түсін билеп, сыр бермеген,
Дәмеленсе, күндесе, білдірмеген.
Нанасың не айтса да, амалың жоқ,
Түсінде бір кәдік жоқ алдар деген.

Кейде паң, кейде көнгіш орныменен,
Кейде елеусіз, кейде ынтық формыменен.
Кейде үндемей жүрсе де сөзге баяу,
От жалындай жауапкер құрбыменен.

Ғашықтық сөзге жүйрік әсіресе,
«Дем алысым, құмарым – бір сен» десе.
Жанын құрбан жолына қылған жансып,
Көз қарауы құбылар әлденеше,
Кейде ұялшақ, төменшік, кейде тіп-тік,
Қамыққансыр, қайғырып, орны келсе.

Жай, жаңа кісі болып түк білмеген,
Қалжыңын білдіртпейді қалай деген.
Жаның шошыр өрлігі жаннан бөлек,
Кісіге балдан тәтті орны келген.

Биттей бойы босаса, сезер сонда,
Жастық жеңіп, көңілді шайқағанда.
Ғашыққұмар, ақыл мен бойыңды алып,
Жылы жауап есітер не қылсаң да.

Емінер, «әй» дегізер, дайын қылар,
Жүрегің қалай соқса, пайым қылар.
Жылы ізін суытпас, дамыл көрмес,
Бір оңаша жолығар жыр айтқызар.
Ел аулақта оңаша қолына алып,
Көңіліндегі сабағын айтып тынар.

Жасынан көрсе оны ақылы сасқан
Не сұрқия жандарың жұрттан асқан.
Жеңуге, қор қылуға тағы да ұста,
Өзіне күндес шықса, жол таласқан.
Ажуаға, қорлауға тілі орамды,
Не түрлі тұзақ құрып көңілін басқан.

1889-ыншы жылы

(2)

ТАТЬЯНАНЫҢ ОНЕГИНГЕ ЖАЗҒАН ХАТЫ

Амал жоқ – қайттім білдірмей,
Япырмау, қайтіп айтамын?
Қоймады дертің күйдірмей,
Не салсаң да тартамын.

Талайсыз, бақсыз мен сорлы,
Еріксіз аттап ұяттан,
Қорлыққа көндім бұл құрлы,
Байқалар халім бұл хаттан.

Әлімше мен де ұялып,
Білдірмен дедім өлсем де.
Шыдадым күйіп, мен жанып,
Айында бірер көрсем де.

Болмады көріп қалуға,
Есітіп біраз сөзінді.
Шыдар ем бір ай жатуға,
Ұзақ түн жұмбай көзімді.

Қызықтан қашып бұл жерге
Көңіліңіз суып келіпсіз.
Мәнісін сұрап білерге,
Тілдесе алмаймын еріксіз.

Келмесең егер сіз бізге,
Сау болмас па ем, әлбетте?
Болмасам ашына мен сізге,
Түспес ем мұндай бейнетке.

Асау жүрек қайнамай,
Жуасыр ма еді кезінде?
Елден бір жақсы сайламай,
Бармас па ем ерге өзім де?

Өзгеге ешбір дүниеден
Еркімен тимес бұл жүрек.

Әзелде тағдыр иеден,
Қожам – сенсің, не керек.

Тіршілігім – құрбандық,
Шыдамай сені көргенше.
Тәңірімнен келген бұл жарлық,
Ием – сенсің өлгенше.

Әуелде кірдің түсіме,
Ортақтасып өміріме.
Толғау салып ішіме,
Сол күнде-ақ жақтың көңіліме.

Құдайдан болғай деп емі,
Құдайыны мол бердім.
Көрген жерде-ақ мен сені,
«Осы екен ғой – сол» дедім.

Жатқан сайын ұйқыға,
Дұға оқушы ем, шошынып.
Ұнатып мені құлқына,
Жүруші едің қосылып.

Түсімде мені жұбантып,
Жылы сөзбен сөйлесіп.
Кетуші едің қуантып,
Қалушы еді көңіл өсіп.

Шынынды айт, кімсің тербеткен,
Иембісің сақтаушы?
Әлде азғырып әуре еткен,
Жаумысың теуіп таптаушы?

Шеш көңілімнің жұмбағын,
Әлде бәрі – алданыс.
Жас жүрек жайып саусағын,
Талпынған шығар айға алыс.

Не болса да өзімді
Тапсырдым сізге жалынып.

Толтырып жасқа көзімді,
Есірке деймін жалынып.

Бұл жерде ешкім сырымды
Білмейді, айтып не етейін?
Жақтырмай бұзсаң нұрымды,
Білдірмей күйіп өтейін.

Күтемін сізден қайта хат,
Қуандырып дертім жаз.
Ол болмаса, шыныңды айт,
Кінә өзімде, өзіме аз.

Өз хатыма өз көзім
Ұялып, қорқып баға алмас.
Кепілім – сенің бір өзің,
Бөтен жан тесік таба алмас.

(3)

ОНЕГИН ЖАЗҒАН ХАТЫ ТАТЬЯНАҒА

Таңғажайып бұл қалай хат,
Мағынасы – алыс, өзі жас?
Сөзі орамды, әр түрі жат,
Және әдепті, және рас.

Жас жүректің толқын дөп
Жаза алыпсың толтырып.
Бойды жеңіп бұл асыл леп,
Тұрды титық көп құрып.

Тіл буынсыз, бой – таза гүл,
Ақылы артық, ары зор.
Ол – перизат, ойла, өзің біл,
Не болады болса қор?

Ішім өлген, құр денем сау,
Босқа үрейім жүр менің.
Жарамайды бекер алдау,
Теңің емес мен сенің.

Пенде көрген бар қызықтың,
Бәрін ішкен сұм жүрек.
Айныған соң, сен жолықтың,
Айтып-айтпай не керек?!

Тәтті дүние көңілімнен
Кетті менің, нан маған.
Енді бізге бір өлімнен
Басқа түк жоқ арнаған.

Мен – жаралы жолбарыспын,
Жұрттың атқан оғы өтіп,
Сен есірке, сорлы жаспын,
Шын сөзіме рақым етіп.

Бала сүйер, жар сүйерден,
Түк неме жоқ, тұр денем.

Сен – тоты құс бақта жүрген,
Қай жерімнен пар келем.

Ерге барған ер танымай,
Ер қызығын кім көрер.
Шығарына жол таба алмай,
Қайғыменен босқа өлер.

Айнығыш ер тартса салқын,
Бал сұрасаң, береді у.
Қазымырлап сөздің артын...
Қасиеттен бетті жу.

Мен – сынық жан, жамағанмен
Түзеле алман түрленіп.
Теңің емес, біл, саған мен,
Не қыласың кірленіп?!

Әйел өлмес соқпа дерттен,
Сауыға алмас сынған ер.
Мен – көмірмін қалған өрттен,
Енді рұқсат бізге бер.

Сенің өмірің гүлденіп тұр,
Есігін тап, көр қызық!
Менің өмірім – бір суық сұр,
Күзгі күндей түр бұзық.

Бірге туған мен ағаңнан,
Шын досыңмын, кем емес.
Соққы жедім сұм заманнан,
Бір жылы сөз ем емес.

Арман етпе, жас күнің көп,
Игілік көр, ерге бар!
Бұл заманның қашқыны деп,
Мен ғарыпты есіңе ал.

Менде паңдық, жат мінезден
Дәнеме жоқ, жарқыным.

Осы жазған барша сөзден
Байқалынар бар шыным.

Басы қатты, сұм жүрегін
Тоқтата алмай кетті де.
Сорға біткен көкірегін
Сендіре алмай өтті де.

Бар денемнің бәрі – мұз,
Қайрылуға жарамас.
Мына дәулет, мына асыл қыз,
Болды маған арам ас.

Ол – жас ағаш, жас қызыл тал,
Жапырағы жаңғырар.
Сорлы Онегин, жолды өзің біл,
Қай тарапқа қаңғырар.

(4)

ОНЕГИННІҢ ТАТЬЯНАҒА ЕКІНШІ ЖАЗҒАН ХАТЫ*(А. С. Пушкиннен)*

Құп білемін сізге жақпас,
Ескі жара білтелеу.
Ақ жүрегің енді ұнатпас,
Мезгілі жоқ қай медеу?

Ықтиярсыз мұңды сезім
Кетті ыршып жолыңа.
Мазағыңа бердім өзім,
Өз басымды қолыңа.

Өлі бойға жан жүгірді,
Қайратым құрыш болды, нан.
Мұз жүрегім май сықылды
Еріп, от боп күйді жан.

Қор қылуға құдіреттен,
Жүрегіме түсті өрт.
Тайды аяғым ескі серттен,
Түсті емсіз қатты дерт.

Маскаралап мені тағдыр
Қылды мазақ, не шара?
Менің үшін сен жауап бер,
Менде сөз жоқ, бишара.

Михрабым сен, бас ұрамын,
Тіл жете алмас ғүзіріме
Жетпедім, не жасырамын,
Гауһарымның қадіріне.

Сен – ағашта піскен алма,
Әзір едің, алмадым.
Құп кіріптар қылды Алла,
Әлде мені қарғадың?

Он сегіз мың бұл ғаламның
Бар тынысы күнде тұр.

Мен сықылды сорлы адамның
Ықтияры сенде тұр.

Сен бетінді әрі бұрсаң,
Шықты көзім, болды көр.
Жанды аларсың разы болсаң,
Біздің орын – қара жер.

Тәңірі добы – бұл ғаріп бас,
Кетті амалсыз қорлама!
Қайта қақты, қайла болмас,
Келді, түсті ордаңа.

Ақылы бар, ықтиярлы,
Пенде теппес өз жарын.
Ерік иеде, пенде зарлы,
Не білер не боларын?

Сорлы адаммын жер жүзінде,
Бір қуаныш көрмедім.
Не қыласың, ерік өзінде,
Қайғысы асқан шерлі едім.

Менің өмірім таянып тұр,
Үзілуге әм жаным.
Ақ жүзінді бір көріп құр,
Өлсе болмас арманым.

Күні ертең бір көрінсең
Сорлы ғашықтың көзіне.
Тәңірі сенің үшін шапқатыңмен
Нан ғаріптің сөзіне!

Не боламын, тез болайын,
Ақ жүзінді көрейін.
Бар ма өмірім, қармалайын
Жоқ болса мен өлейін.

Қорғалап құр өтпе өмір бос,
Тағдырыңа қарсы бар.
Бір өзіңнен басқа бір дос
Таппасаң өл, жүрме зар.

(5)

ТАТЬЯНАНЫҢ ҚАЙТАРҒАН ЖАУАБЫ

Тәңірі қосқан жар едің сен,
Жар ете алмай кетіп ең.
Ол кезімде бала едім мен,
Аямасқа бекіп ең.

Талақ етіп бұл ғаламды,
Болды мәлім кеткенің,
Кінәсі жоқ жас адамды
Қатты соққан не еткенің?

Елжіреген жас емес пе ем?
Еппен айтсаң жұбатып.
Мен ғашыққа жас емес пе ем?
Кетсең еді ұзатып.

Сен жаралы жолбарыс ең,
Мен киіктің лағы ем.
Тірі қалдым, өлмей әрең,
Қатты батты тырнағың.

Бұл кінә емес, әншейін наз,
Сағынамын, айтамын.
Досың-ақпын, тағдыр араз,
Толғанамын, қайтемін.

Сен шошыдың ғашығыңнан,
Өзге жұрттан қамшы жеп.
Мен де сорлы нәсібімнен,
Жатқа тидім алшы деп.

Жар табылмас сен сықылды,
Мен де сендей сорлы зар.
Қол-аяғым бірге бекілді,
Енді ненің орны бар?

Өз қорамның қақпасын сен
Қатты жаптың, не айтайын.

Жат қораның тақтасын мен
Жастанамын, қайтейін.

Қаймақ еді көңілімде,
Бізге қаспақ болды жем.
Екі сөз жоқ өмірімде,
Мен де – сорлы бақыты кем.

Еш қызыққа арманым жоқ,
Бәрі де бар формының.
Біреуіне қанғаным жоқ,
Өзіме аян сорлымын.

Жаным ғашық асылым ең,
Жар есігін бермедің.
Сорға біткен ғашығымсың,
Неге тым кеш сермедің?

Жат есікті және қорып,
Жара салма сен маған.
Жұрт жамандар жатқа жорып,
Жалынамын мен саған.

Үшбу қиял келсе басқа,
Сен жүдер деп мен үшін.
Болар еді қайнамасқа,
Мыс қазандай сорлы ішім.

Ғашық-ақпын еш күмәнсіз,
Ырыс емес, сор үшін.
Көрісуге шыдамаспыз,
Айрылалық сол үшін.

(6)

**ОНЕГИННИҢ ӨЛЕРДЕГІСІ
АБАЙ ӨЗІ ШЫҒАРҒАН**

Жарым жақсы киім киіп,
Келді жанға жылы тиіп.
Диуана болды бұл көңілім,
Басылмай бір құшып, сүйіп.

Бойым тұр дал болып ұйып,
Көңілім жүр құс болып шүйіп.
Есіркеп сүйгізіп еді,
Кетіппін жүз есе күйіп.

Қылдың арам ойыңды,
Бір бұрмадың мойныңды.
Сен ақылмен көңіліңді
Тыйып, жеңдің бойыңды.

Мен бұрылып түзеле алман,
Қайтсін дедің сорлыңды...
Атам, анам – қара жер,
Сен аша бер қойныңды.
Сенен басқа еш.....
Таба алмадым орнымды.

1889-ыншы жылы

(7)

(ПЕРЕУОД ЛЕРМОНТОВТАН)

Асқа, тойға баратұғын,
Жаны асығып, жас жігіт.
Қолға кетті жауға бір күн,
Тірі адамның ісі – үміт.
Қозғады жау батыр ерді,
Жауға сойқан салғалы.
Қалыңдығы қала берді,
Жатыр еді алғалы.
Асықсаң да, шырағым,
Саған деген құданың
Жазылған қандай жарлығы,
Есіткен жоқ құлағың.
Қалыңдық құшып, сүйюге,
Күйеуіне ынтызар.
Келісімен тиюге,
Дайындалған ойы бар.
Көйлегін ақтап тіккіштеп,
Күні-түні дем алмай,
Бітіруге жүр күштеп,
Асыққансып, тоқталмай.
Сен асыққан екен деп,
Алла әмірін өзгертпес.
Айтқаның болар ма екен деп,
Мен қорқамын, көз жетпес.
Жара басты кеудені,
Жаудан өлді ар үшін.
Ескермей өзге дүниені,
«Аһ!» деп өтті жар үшін.
Жамандық тұрмас күттіріп,
Ел есітті, қыз білді.
Ақ көйлекті бітіріп,
Кебінім деп киді, өлді...
Қол жетпеген некені
Сүйіп кеткен жан екен.
Көзің неге жетеді,
Қосылмақ онда бар ма екен?

1890-ыншы жылы

(8)

Қараңғы түнде тау қалғып,
Ұйқыға кетер балбырап.
Даланы жым-жырт, дел-сал қып,
Түн басады салбырап.

Шаңдай алмас жол-дағы,
Сыбдырламас жапырақ.
Тыншығарсың сен-дағы,
Сабыр қылсаң азырақ.

(9)

(ЛЕРМОНТОВ СӨЗІ. БАЙРОННАН КӨШІРІЛГЕН)

Көңілім менің қараңғы. Бол, бол, ақын!
Алтынды домбыраңмен келші жақын.
Ішек бойлап он саусақ жорғаласа,
Бейіштің үні шығар қоңыр салқын.

Егер сорым түбімен әкетпесе,
Керек қой көңілді үміт тебіrentсе.
Қатып қалған көзімде бір тамшы жас
Төгілмей ме, бой жылып, о да ерісе?!

1893-інші жылы

(10)

Өзіңе сенбе, жас ойшыл,
Тіл өнері дертпен тең.
Көңілдің жүгін қиял қыл,
Ызаға тұтқын бой мең-зең.

Қасиет тұтып, ойға ұмтыл,
Қан қайнап, қуат егілсін!
Онан гөрі еңбек қыл,
Улы сусын төгілсін!

Ойлай берсең, ой деген
Не қызыққа келер кез.
Кісі айтпаған, білмеген
Күй әдемі, тәтті сөз.

Тыңдама оны, ұмыт сен,
Бүркен-дағы, бар да жат.
Тамылжытып айтқанмен,
Қыла алмассың сен қымбат.

Кез болсаң қайғы, я зарға
Құрсатса тілді ұмтылтып,
Алып шықпа базарға,
Асаудан бұлқынтып.

Қайғы-дертің мейлі мың,
Саудаға салмақ өзіңе ар.
Жаныңа түскен жараның
Іріңін нетсін надандар.

Біліп оған не керек,
Ішіңнен қайғы жемесең,
Жалтандаған жас жүрек
Байғұс-ай десін демесең.

Өз бойыңа болып сақ
Жан-жағыңа қараңдар!
Күн көріп жүр күліп-ақ
Сенен басқа жарандар.

Олардың да ешбірін
Қайғы аман қойған жоқ шығар.
Ойлап, байқап көр түрін,
Таттырмап па дүние зар?

Күлкі болма, қой, жаным,
Сен бүйтесің, ол қайтті?
Олар көрген арманын
Кімге шақты, кімге айтты?

(11)

Қорқытпа мені дауылдан,
Дүрілдеп тұрса тау мен сай.
Шарттап тұрған жауыннан
Жарқылдап тұрса түскен жай.

Көк торғындай аспан-көк,
Білемін, жайнап ашылар.
Исі аңқыған бәйшешек
Түрленіп жерді жасырар.

Қорқытпайды қар мен мұз,
Өзге нәрсе қорқытты.
Ойсыз, доссыз, бақытсыз,
Жыбырлақпен өмір өтті.

Сондықтан қайғы қат-қабат,
Қарап тұрмын сендерге.
Атасы басқа, өзі жат,
Жалғыз жанша жат жерде.

1893-інші жылы

(12)

ТҮТҚЫНДАҒЫ БАТЫР

Қараңғы үй терезесі – тұтқын орны,
Көгерген көктің жүзі ескі формы.
Азат құстар аспанда ойнап ұшса,
Ұялып қарай алмас мендей сорлы.

Тәубә жоқ, дұға да жоқ тентек бойда,
Өлең жоқ айтып жүрген талай тойда.
Қан ағып, қайрат қылған майдан менен
Ауыр қылыш дулыға бірақ ойда.

Тас дулыға, тас сауыт киінгенім,
Денемді қысып жатыр бүгін менің.
Оқ пен қылыш бұзбастай киінсем де,
Қайран атым, иең жоқ жалғыз сенің.

Уақыттай өзі жүйрік ат мінеміз,
Сауыттай шынжырлаулы тереземіз.
Тас дулыға болмай ма жатқан үйім,
Шарайнам шойын есік бұ да бір кез.

Жүйрік уақыт шаршатпай қоймас ақыр,
Денемді сауыт-сайман қысып жатыр.
Бұрын сені біреуге көп жұмсап ем,
Енді өзіме шақырдым, ажал батыр.

1894-інші жылы

(13)

Рахат, мені тастап қоймадың тыныш
Ғашық жар, ағайын, дос – бәрі алдағыш.
Жастық қуат үміттің нұры қайтып,
Күңгірт тартты, бәрінің аяғы реніш.

Ұнатпаймын тағдырды, дүниені,
Жасқантып жалынта алмас о да мені.
Алладан бәрі бір деп тосып тұрмын
Алғалы жақсылықты, я өлгелі.

Қара жұрт қарап тұрып, сөзге нанбас,
Ант етемін, жалғанда жан таба алмас.
Өзі алданып, кісіден соққы жеген,
Және өзі біреуді алдай алмас.

Соққан дауыл сықылды өмір өтер,
Қайғырмаймын, білемін, көзім жетер.
Кеудемде осы жүрек тұрған шақта
Жақсылық жоқ өзіме мен дәмөтер.

Ол жүректің жалынын басар бірақ,
Өлсе, көрде бастырған су топырақ.
Өзі сүйіп, өзгеден сүю іздеп,
Таппаған сорлы адамнан сөнер шырақ.

1895-інші жылы

(14)

Махаббат, достық қылуға
Кім де болса тең емес.
Қазір дайын тұруға –
Бес күндік ғашық жөн емес.

Сүйіспек көңілім ойлайды
Жанның бәрі – қатыбас.
Сүйісу тозбай тұрмайды,
Еңбекке аз күн татымас.

1896-ыншы жылы

(15)

(ЛЕРМОНТОВТЫҢ «ДУМА» ДЕГЕН БӘЙТІНЕН)

Қарасам қайғыртар жұрт бұл заманғы,
Салқын, қуыс – өмірі я қараңғы.
Білім де жоқ, білімге сенім де жоқ,
Өнерсіз қартаяр деп біл балаңды.

Жасынан білер ескі шалдың мінін,
Аптық жерін, ақылға кеш енгенін.
Өзі өнерсіз, өмірден тез суынар,
Ойлаған жолаушыдай бос жүргенін.

Жамандық жақсылыққа қарар салқын,
Долығы тез басылып, қайтар қарқын.
Ұлыққа қошеметшіл, құл сықылды,
Қатерге аяқ баспас, көрмей артын.

Дәл бейне ерте шыққан бүлдіргенше,
Суық соғып бүрісер, дәмі енгенше.
Көзге де, ауызға да қызығы жоқ,
Қызығы – үзілгені бос жүргенше.

Пайдасыз ғылымменен ми кептірер,
Дос-жарға мақтан етіп, бұлдап көрер:
Жақсы сөз, жақын үміт, тәттілікті
Кемітер, көңіл қоймас, кекеңкірер.

Қуаты қызық қызмет тойларының
Қос қыртысын кетіrmес ойларының.
Лап бергіш, көті ойланғыш, қайта ойланғыш
Тыянақ оты сөнген бойларының.

Келісімді тәтті ой, әр шеберлік
Қуантпас ойын қозғап пәлен дерлік.
Өз кеудесін өзі аңдып, бой салдырмай,
Тоқымдығы бусанбас неткен ерлік?

Жек көрер, жақсы көрер – кезі білер,
Ашуы, махаббаты босқа сөнер.

Жанында суықтық бар бір жасырын,
Қаны отты жас күнінде шықпас өнер.

Бала мінез ойыншы бұрынғылар
Аңқау екен, мазақтап соны сынар.
Артқа қарап, ақ пейіл шалға күліп,
Абұйырсыз, атақсыз көрге құлар.

Көп салқын бірін бірі ойына алмас,
Кетер жым-жырт, артына із қалдырмас.
Ой қозғарлық артқыға түк қалдырмай,
Ұмыт болар, жоғалар, көпке бармас.

Досың жоқ, дұшпаның жоқ, тыныш жатасың,
Мал үшін аш қатасың, жан сатасың,
Әкесі аштан өлген кісідей-ақ,
Неткен жұрт мал өлтірген жеті атасын?!

1896-ыншы жылы

(16)

Сал демеймін сөзіме ықыласынды,
Қайғылы өлең еттім өз басымды.
Көкірегім бар сырын өз әлінше,
Көрінгенге көрсетпей, көп жасырды.

Қол жазуды ермек ет, жатпа бекер,
Бұл көңілсіз дүниеден көп жыл өтер.
Өзі қисық, өзі асау, тентек өмір
Арттағыға бір белгі қойса нетер?

Кім біледі, кез болса арттағылар
Ойға салып оқыр да, сөзін сынар.
Көзін салып, ойланып кейбір сөзін,
«Рас-ау» деп мағынасын о-дағы ұғар.

Кім білер, жабырқаңқы жазған сөзім
Жібермей, көп тоқтатар оның көзін.
Жолаушы жол үстінде тамаша еткен
Сықылды өткен жанның бір күмбезін.

1896-ынышы жылы

(17)

КЕНЖАЛ
(ЛЕРМОНТОВ)

Сүйкімді болат қанжар, тұрсын жайнап,
Ыстық, суық майданда шығады ойнап.
Грузин ашулы ұста кекке соққан,
Ер шеркес соғыс үшін алған қайрап.

Еркелі нәзік қолмен маған тиді,
Ұмытпа деп айрылған жерде берді.
Қан сорғалар жүзінде жас сорғалап,
Қайғымен өртенгеннің белгісі еді.

Қара көз қарап маған көп қадалған,
Құпия қайғы өртеніп мойын алған.
Болатша дірілдеген жалын көрген,
Бір күңгірт тартып және оттай жанған.

(18)

(ЛЕРМОНТОВ)

Менің сырым, жігіттер, емес оңай,
Ешкімнің ортағы жоқ, жүрсін былай!
Нені сүйдім, дүниеде неден күйдім,
Қазысы оның – арым мен бір-ақ құдай.

Жүрегім екеуіне жалбарынар,
Рақымдық пен әділ сор деп жалынар.
Мен тентек пе, түбінде кім жазалы,
Қайғыны жіберуші өзі сынар.

Надандар былшылдайды, құп алмайды,
Үлкен жанның қиялын ұға алмайды.
Теңізден таудай толқын соқса-дағы,
Жағадағы жартасты жыға алмайды.

Құдай мықты жаратқан үлкен жартас,
Былш-былш еткен, бет бұрып, судан қайтпас.
Бұлтта суық дауыл, жаймен сырлас,
Өзгені жан екен деп сырын айтпас.

Өмірде ойға түсіп кем-кетігің,
Тулағыш мінезің бар, жүрек, сенің.
Сонда сенің отынды басатұғын,
Осы өлең – оқитұғын дұғам менің.

Ішінде бір қуаты барға ұқсайды,
Тірі сөздің жаны – сол, айрылмайды.
Қасиетті нәфәсі желдей есіп,
Қайнап тұрған ыстық қан салқындайды.

Жаныңның ауыр жүгі жеңілгендей,
Көңілден кернеген кек кемігендей –
Болады жылауға да, сенуге де,
Жүректің басынан у төгілгендей.

1897-інші жылы

(19)

ӨЛІМГЕ БҰЙЫРЫЛҒАН ЖАЗАСЫЗ АДАМ (ЛЕРМОНТОВ)

Босқа әуре боп келдің бе тағы мұнда?
Хүкімші шалдар мәз боп жатыр ма онда?
Антұрғандық қылығын Алла ісі деп,
Нандырар қандай сопы, қандай молда?

Мені өлтірді-ақ, не пайда осыларға?
Менің өмірім оларға қосылар ма?
Ол шалдар қыршын жасты тыйғанменен,
Өз бойына жапсырып тұшынар ма?

Сопысынсын, хақ десін, хақты ұмытсын,
Әділетсіз бір жастың басын жұтсын.
Қайнап тұрған қанымды ішкенменен,
Қаңсыған, қатқан ішін не жылытсын?!

Өлтірер, жерге тығар, мола қылмас,
Сүйтсе де жер томпайтпай қойып болмас,
Дірілдеп сол молаға шықса шалдар,
Басқыш болып аспанға шығара алмас.

Бейкүнә зорлықпенен шыққан жаным
Бейішке басшы болар деме, залым!
Суық қабір – қайғысыз ұйқы орны ғой,
Оңай ма жас өмірден айрылғаным?

Мен жаспын, білесің бе жастықты сен?
Не қызықты үміт бар ойға келген!
Көріп пе ең, я болмаса, ұмыттың ба,
Іштегі отты достық пен қастық деген?

Сағыныш бар, дүниеде жұбаныш бар,
Көңілді көтеретін қуаныш бар.
Құлын-тайдай айқасып, ойын салып,
Кептерше сүйеніскен демалыс бар.

Дүниедегі қызықтың бүгін бәрі
Саған салқын тартқандай, сен – бір кәрі.

Болсам деген талапты ұмытқан соң,
Құр кеудеге өмірдің несі дәрі?

Мен – сен емес, жас күнім жайнап тұрған,
Жүректе түрлі талап қайнап тұрған.
Сендер сүрдің, мен де өмір сүрмес пе едім?
Бір шырақ сөнер, кетер саулап тұрған.

Ай, жұлдыз, ағарған таң, жарық күн бар,
Жазғы құс, жапырақта қандай мін бар?
Күндізгі hareketтен босағанда,
Өзіңе өзің тиген тәтті түн бар.

Есіткелі келдің бе сырымды сен?
Олардың мақсаты не – білмеймін мен.
Менің ісім өзіңе мәлім шығар,
Көңілді түгел айтып болмайды екен.

Менің кеудем сендерге сандықпен тең,
Мүмкін болса, қақ жарып ашып көрсең.
Ішін түгел көрген соң өз көзіңмен,
Тахқиқ мені күнәкар, қу демес ең.

Мейлің өзің, монастырь қылған істі
Алла ісі деп көңілінде көрсең күшті.
Хақ салған бұл кеудемде бір закон бар,
Оны құдай өзгеңнен кем демес-ті.

Ақтығымды біледі көкірек,
Сол законге билеткен біздің жүрек.
Алла берген хауіпті осы сырым
Көрге бірге өзіммен барса керек.

Мен – өлі жан, ешкімді талғамаймын,
Рақымсыз билеріңді қарғамаймын.
Мен кешерлік сүйтсе де іс қылған жоқ,
Разымын деп жалған сөз жалғамаймын.

Қазір тірі, дүниеге мен де ортақпын,
Осы күн батпай, батып жоғалмақпын.
Алдыңдағы асау жас қайнап тұрған
Мен болмаспын – бір уыс топырақпын.

(20)

(ЛЕРМОНТОВ)

Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз,
Тастақ жол жарқырайды буға амалсыз.
Елсіз жер тұрғандай боп хаққа мүлгіп,
Сөйлесіп ымдасқандай көкте жұлдыз.

Мен көрдім көктің ғажап жасалғанын,
Жер ұйықтап, көкшіл шықпен бу алғанын,
Менің не мұнша қапа, қысылғаным?
Үміт пе, өкініш пе ойланғаным?

Дүниеден үмітім жоқ менің деймін,
Өмірге өткен шиттей өкінбеймін.
Азаттық пен тыныштық көксегенім,
Ұйықтамақ пен ұмытпақ деп іздеймін.

Өлімнің ұйқысы емес іздегенім,
Ұйқы, тыныштық, ұмыту – бер дегенім.
Көкірегімде өмірдің күші тұрып,
Іздеймін дем алысты үзбегенін.

Су сылдырап, жел гулеп, күн шуақтап,
Жылылық пен достықты тұрсын мақтап.
Өнген, өскен жақсы деп емен ағаш,
Теңселіп айтып тұрса, ол шайқақтап.

1898-інші жылы

(21)

ТЕРЕКТИҢ СЫЙЫ (ЛЕРМОНТОВ)

Асау Терек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып жол салған, тасты жарып.
Арыстанның жалындай бұйра толқын
Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып.

Кавказдан шықты жайнап, қылып у-шу,
Түзу жерден жол кернеп ұлғайды су.
Қалың қайрат бойында, беті күліп,
Момынсынған пішінмен ағады қу.

– Кавказдай құзда туған перзенттенмін,
Бұлттың сүтін ішіп ержеткенмін.
Казбектен, ағам, сені көксеп шығып,
Кім қақтықса жолымда күйреткенмін.

Зор кеуде адамзаттың айласына
Көнбей, бүгін күшімді көрсеткенмін.
Екі езуім көпіріп, айғайласам,
Шын құтырсам шың тасты тербеткенмін.

Аптығып асау інің келді, ақсақал!
Тау, тасқа, адамзатқа салып жанжал.
Дем алайын деп келдім, аш қойныңды,
Сәлем-сауқат әкелдім, қош көріп ал.

Әпкелген бұғы менен маралым бар,
Адамнан тартып алған көп малым бар.
Ер-тоқымы, атымен, қаруымен
Ер шеркесті әкелген амалым бар.

Мұның бәрі – тартуым сізге, – дейді,
Ақылыңды айт, ақсақал, бізге, – дейді.
Бақша, зауат, жайларды қылдым талқан,
Әрбір бай жалдап жатыр жүз кедейді.
Қартаң Каспий қалтиған бойыменен
Терекке көзін ашып үндемейді.

– Азыркандың, білемін, ақсақал шал,
Тентегіңнің сөзіне құлағың сал.
Казак-орыс қатыны бір сұлуды
Әкеліп ем, қайтейін, оны-дағы ал!

Кәрі Каспий қара көк көзін ашты,
Жылы жүзбен Терекке амандасты.
Жыбыр қағып, қозғалып, сылқ-сылқ күліп,
Қатынды алды, қитықсыз араласты.

1898-інші жылы

(22)

(ЛЕРМОНТОВ)

Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен,
Менмен, кердең, қайғысыз ер көңілмен,
Жазғытұрым жасырып жердің бетін,
Жасыл шөппен, бой жеткен егінмен тең.

Сонан бері рахымсыз көп жыл өтті,
Орақ келер, орылар мезгіл жетті.
Жылы менен суықтың бәрін көріп,
Қайран көңіл қайыспай қайрат етті.

Ауыр ойды көтеріп ауырған жан,
Қайғы, қасірет жүзіңе белгі салған.
Дәні толық, басы үлкен егіндей-ақ
Сенің де басың имек жерге таман.

Өлейін деп өлмейді өлерлік жан,
Әсте өлмес білгендей қылық қылған.
Ажал келіп бас салса, жанды ұрласа,
Өмір қайда, сен, соны да ойлан.

Адамзат – бүгін адам, ертең топырақ,
Бүгінгі өмір жарқылдап алдар бірақ.
Ертең өзің қайдасың, білемісің,
Өлмек үшін туғансың, ойла, шырақ.

(23)

ПАРУС
(ЛЕРМОНТОВ)

Жалғыз жалау жалтылдап
Тұманды теңіз өрінде.
Жат жерде жүр не тыңдап?
Несі бар туған жерінде?

Ойнақтап толқын, жел гулеп,
Майысар діңгек сықырлап.
Ол жүрген жоқ бақ іздеп,
Қашпайды бақтан бойды ұрлап.

Астында дария – көк майдан,
Үстінде сәуле – алтын күн.
Қарашы, бүлік құдайдан
Сұрайды дауыл күні-түн.

1899-ынышы жылы

(24)

Қонады бір күн жас бұлт
Жартастың төсін құшақтап.
Жөнелді ертең, қалды ұмыт,
Көк жүзіне ойнақтап.

Ажымды жүзі тершіген
Кәрі жартас таң қапты:
– Бәрі осы-ау, – деп, – қыз деген,
Томсарып тұрып жылапты.

(25)

(ЛЕРМОНТОВ)

Жүректе көп қазына бар, бәрі жақсы,
Теңіздің түбіндей-ақ, ойлап бақшы:
Сол жүректен жылылық, достық пенен
Бұлақша ағып ғаламға тарамақшы.

Жан шөлдер өзіндеймен танысқанша,
Бірінен бірі үлесіп алысқанша.
Құмарланар, сүйісер жүрек тауып,
Қытықсыз қызықпенен бас қосқанша.

Жұрттың сөзі: тағдырға адам көнбек,
Бір антұрған еріксіз мезгіл келмек.
Осы сенің қызығың, қуанышың
Бейне сағым жоқ боп кетіп түгесілмек.

Бейне бір сол қазынаны бір жау алмақ,
Жүректің кең дариясы құрып қалмақ.
Суық ақыл жүрекке бұйрық жазып,
Оны бір өзі өзгеше жолға салмақ.

Жүрегін пайдасы үшін жұрт ұсатпақ,
Гірмен өлшеп базарға ұстап сатпақ.
Оны сатып, ол кімді уатады?
Оның өзін тағы да кім уатпақ?

Жұрт айтқан сол ант мезгіл келсең керек...
Мен де пенде, амалсыз көнсем керек.
Қызығы зор қайран дос, қайран тату,
Сендер өлдің, мен-дағы өлсем керек!

(26)

(ЛЕРМОНТОВ)

Асау той, тентек жиын, опыр-топыр,
Ішінде түсі суық бір жан отыр.
Алысты тұманданған ол ойлайды,
Өзге жұрт ойды нетсін, өңкей соқыр.

Ішкен-жеген, таласқан, ойнап-күлген,
Кезек жоқ, келісім жоқ, сөйлей берген.
Дауырыққан, күліскен, өлеңдеткен
Қайғысызға қайғырып, жиіркенген.

Көп отырды, қозғалды сөйлегелі,
Құлағымда бүгін тұр соның үні:
Сендерге не жұмыс бар тағдырменен,
Ойнай бер де, күле бер күні-түні.

Ойынға ойсыз надан бәрі құмар,
Дүние істеп өз жұмысын жатқан шығар.
Елемесең, елетер, бір танытар,
Қайда айдаса, барасың, – кім тартынар?

1902-інші жылы

(27)

(ЛЕРМОНТОВ)

Мұңлы шайтан – құдайдың қуған жаны,
Күнәлі жер кез болып бір ұшқалы.
Өткен жақсы дәурені ойында оның,
Сондағы не көрген, не қылғаны.

Ол күнде нұрлы бейіс ішінде екен,
Өзі де періштелер түсінде екен.
Жылы жүзбен жұлдыздар жылжып жүріп
Сәлемдесер, сөйлесер күшінде екен.

Ол күнде көз жетпесті көп көздеген,
Түгел білем қайда екен деп іздеген.
Жапа-жалғыз білімнен бақ шықпайды,
Өлшеусіздің сыймасын бір сезбеген.

Босағасы кең еді, төрде орын тар,
Өрде жалғыз отырмақ ойында бар.
Жалғыздық – бір тәңірінің сыбағасы,
Өршілдікпен лағнетке болған душар.

Құдайым шайтансың деп, лағнет етті,
«Лағнетпен» де қор бола қалман депті.
Алладан қарғыс алған кеудесінен
Сүю мен сол сағатта сенім кетті.

Адаммен сонан бері болды кекті,
Өлмес, өшпес өзіне көзі жетті.
Не қылғанмен қуанар болмаған соң,
Несіне жер дүниеге пәле септі?

Тиянақ, сенім, сүю көрмей өтті,
Алаң-жұлаң етіпті, тентірепті.
Алласыз дос таппады, сыр таппады,
Неше мың жыл кезсе де төңіректі.

Жаманды күнде азғырса, жан демейді,
Жақсы жаннан кей-кейде таяқ жейді.

Күнінде неше бүлік шығарса да,
Еңбегі жанған жан болып сүйінбейді.

Сүйтсе де жамандыққа бір тоймаған,
Антұрғандық қылығын еш қоймаған.
Баяғы алдау, ескірген кәрі иттікпен
Не қылдым, не бітірдім деп ойлаған.

«Ақылға, өмірге де адам кенде,
Өлмес адам, қайрат, күш – бәрі менде.
Күнінде жүз қуанып, күліп жүрген
Осы адам уайымсыз не еткен пенде?»...

(28)

(ЛЕРМОНТОВ)

Қалқам-ай, мен үндемей жүремін көп,
Ойлама отсыз, ойсыз, суық жан деп.
Жүректегі жалынды көзден жас қып,
Ағызғаным болады ол неге сеп?

Антұрған ел көзіне тік қараймын,
Сонымды сен сөгеді-ау деп ойлаймын.
Жүрегімді кескілеп салып жүрген
Арсыздарды досым деп неге аяймын?

Ішімде қайғым қалың, көз жасым кем,
Адам жоқ, кімді дос деп мен шағушы ем?
Әйел адам гүлмен тең, дымды сүймек,
Көзінен жасы шықса, бойына ем.

Көңіліңе дайын тұр ғой жайым менің,
Дұшпандығың қатайған шығар сенің.
Егер менің ішімді жарып көрсең,
Жылауыңды ұмытып, шошыр едің.

(29)

(ПЕРЕУОД БӨТЕН ОРЫС ӨЛЕЦІНЕН)

Мен көрдім ұзын қайың құлағанын,
Қара жерге бас ұрып сұлағанын.
Жапырағы сарғайып, өлімсіреп,
Байғұстың кім тыңдайды жылағанын?

Мен көрдім ойнап жүрген қызыл киік,
Кеудесіне мылтықтың оғы тиіп,
Қалжырап, қансыраған, қабақ түсіп, –
Кімге батаре ол байғұс тартқан күйік?

Мен көрдім сынық қанат көбелекті,
О да білер өмірді іздемекті.
Күн шуаққа жылынар қалт-құлт етіп,
Одан ғибрат алар жан бөлек-ті.

Мен көрдім ғашық жардан уәдесіздік,
Өмірдің қызығынан күдер үздік.
Жылы жүрек суыды, жара түсті,
Шықпаған шыбын жанмен күн өткіздік.

Дүние деген шіркіннің көрдік көтін,
Бірінің жеп жүрген көп біреуі етін.
Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда,
Көбінің сырты бүтін, іші түтін.

(30)

(ПЕРЕУОД КРЫЛОВТАН)

Шілік пен емен бір күн сөйлесіпті:
Аллаға, неден жаздың, сорлы? – депті.
Торғайға да майысып солқылдайсың,
Тебесің жел бүлк етсе, әлпеншекті.

Құдай басқа салмасын сен секілді
Желмен жерге жығылып, жар сүзбекті.
Обалың бір құдайға, байғұс, сенің,
Қақтырып қойған мұнша бос селтекті.

Қарашы маған, сендей сорлы емеспін,
Тау, жартасқа, ұзарып, бой теңестім.
Сенің қорыққан дауылың – маған өлкек,
Маңыма сәуле өткізбей, күнге егестім.

Тырп етпес менің күшім жауын, желге,
Жапырағым көлеңке талай жерге.
Сені де алып ығыма қорғар едім,
Иең сені бітірген иен дөңге.

Есіркегіш екенсің, – деді шілік, –
Онша сорлы емеспін, тартпа күйік!
Сынбаймын майыссам да, солқылдаймын,
Желден маған келмейді еш кемшілік.

Бұ күнгі аман бола ма үнемі аман?
Кердендікпен деп тұрсың не бар маған.
Шалқақтық иілмейтін кімге жаққан,
Екпінге ерегіссең, қатер саған.

Кавказға бір қап-қара бұлыт мінді,
Естіп тұрған кісідей тау күңіренді.
Жер-дүниені шаң, тұман басып кетіп,
Ойнақ қағып, құтырып дауыл келді.

Арты бұршақ, алды шаң жел құтырды,
Шілік жерге бас ұрды, емен тұрды.

Басы көкке, аяғы жерге енсе де,
Долданып қатты дауыл алып ұрды.
Майысқаннан шіліктің несі кетті,
Батыр, мақтан күйлеме сен де о ғұрлы.

1898-інші жылы

(31)

(КРЫЛОВТАН)

Қорасына бір байдың
Түнде кірді ұрылар.
Қазынасы қайда сондайдың,
Аңдығыш, білгіш құрғырлар.

Біліп кеп тұрған лапкесін
Бұзып, талқан етіпті.
Түк қалдырмай әммесін,
Үптепті де кетіпті.

Жайынша жатып, қарны тоқ,
Ұйқысы қанып тұрды бай,
Сыр жалаңаш, түк те жоқ
Лапкесі, үйі айнадай.

Есі шықты, көрді де,
Ұры иттің қылғанын.
Ойбай салды, білде де,
Қаса сорлы болғанын.

Кешегі елдің бір байын
Бір түнде қалай мұнша алу?
Ояна келсе, дап-дайын
Қайыршы болып, қап салу.

Ойбай салды, зарлады,
Құр қайғыдан пайда жоқ.
Төңіректі шарлады,
Ұрыны табар айла жоқ.

Қарны да әбден ашады,
Ішеріне шай да жоқ.
Қайтерін білмей сасады.
Осындайлар қайда жоқ?

Ағайынын, достарын
Жиып алып үйіне,

Жылады шағып мұң-зарын,
Болыстық қыл деп күйіне.

Бәрі ақылды, бәрі есті,
Бәрі желдей еседі.
Болмас еді бұл, – десті, –
Өзіңнен болды, – деседі.

Біреуі айтты: – Лапкеңді
Мұнша алысқа салмау ғой,
Аулаққа тастап әр неңді,
Бүйтіп ғапыл қалмау ғой.

Аузың күйді аулақтан,
Енді жақын салсаңшы.
Қабаған біздің мойнақтан
Бір күшікті алсаңшы.

Бір күшікті сіз үшін
Берейін, құда, келтіріп.
Жылда талай күшікті
Бос қырушы ем өлтіріп.

Бөз орнына сөз беріп,
Құда, тамыр, дос кетті.
Қол ұстамай, көз көріп,
Айтқан арыз бос кетті.

Ағайынға іс түспек –
Ол бір үлкен қарғыс қой.
Аларың сонда ең күштеп –
«Бишара» менен «байғұс» қой.

(32)

(КРЫЛОВ)

Жаман үйде жалғыз шал,
Өзі – кедей, күңіренді.
Өзі көрген байлардың
Мінезінен жиренді.

Өзіне-өзі сөйлейді,
Сөйлегенде не дейді:
«Обал жоқ осы байларға
Жан қадірін білмеген.
Тәтті тамақ, жақсы ас жоқ,
Жақсы киім кимеген.

Салпыл қақты, түн қатты,
«Мал-мал!» деді, мал тапты.
Байыған сайын күтім жоқ,
Пейілі кетті, ант атты.

Қартайғанша қақақтап,
Бұл тәңірі атқан талмай ма?
Бүйтіп жүріп өлмей ме,
Өлсе, бәрі қалмай ма?

Маған бітсе осы мал,
Жанымды неге қыстар ем?
Мың теңгені бір сомдай
Қызығыма ұстар ем.

Сән-салтанат жүруім
Болар еді татымды.
Есітер еді алыс жер
Қызықты жомарт атымды.

Байлықпен пайдам тигізіп,
Сыйлар ем алыс-жақынды.
«Сараңның – дәулет – өз соры», –
Деп айтыпты ақылды.

Аузын жимай бір адам
Кіріп келді есіктен, –
Жәдігөй ме, шайтан ба? –
Әйтеуір әлгі сөзді есіткен.

Келе сала сөйлейді:
Байлықты керек қылдың сен.
Қылайын деген ісінді
Мен есіттім байлығын.

Мына біреу ішінде
Ділдәсі бар дорбаны ал!
Бірін алсаң және бір
Ділдә дайын, қолың сал.

Санап ала бер-дағы,
Айтқаныңдай бола қал.
Қанша керек болса да,
Міне дәулет, міне мал.

Бірақ, байғұс, айтайын
Мұның бір сертін, қатты антын:
«Дорба қолда тұрғанда,
Ұстауға жоқ бір алтын.

Дорбаны әуел дарияға ат,
Тойғаныңша ал-дағы.
Онан соң өзің білесің,
Ұстай бер қайтып бар-дағы».

Дорбаны беріп, жоғалды,
Аң-таң қылып байғұсты.
Есін жиып алған соң,
Дорбаға кедей жабысты.

Айтқаныңдай дорбаға
Қолын тықты, бірді алды.
Және бірі дап-дайын,
Есі шықты, таң қалды.

«Таң атқанша осылай
Бере берсе бұл дорба,

Талай алтын жиям ғой,
Ертең менен бай бар ма?

Деп қалбалақтап түн бойы,
Алып бақты ол сорлы.
Қанша алтынды алса да,
Тоя алмады ол ғұрлы.

Қарайды да алтынға,
Қомсынады «аз ғой», – деп,
«Қыстау керек, үй керек,
Сән-салтанат, расход көп.

Азар болса аштыққа
Тағы бір күн шыдармын.
Алтын ассын есептен,
Сонан кейін армансыз
Қыл дегенін қылармын».

Үйіндегі бір нанды
Бір ай жеді аз-аздан.
Бір күн түгіл, бір айға
Ынсап қылмай ол жазған.

Дорбаны суға салғалы
Дарияға жүз барған.
«Ертеңгеше тұрсын, өлмен», – деп,
Үйіне қайта апарған.

Дорбаны сауып тыныштықсыз
Бір ай түгіл, жыл өтті.
Алтындай жүзі сарғайды,
Қол дірілдеп, әл кетті.

Ассыз, сусыз, дерт жеңіп,
Өзі де әбден жүдепті.
Тоғыз миллион санарда
Ажал жетті, күн бітті.

Алтын қайда, сөз қайда?!
Қу нәпсіден не пайда?

(33)

ЕСЕК ПЕН БҰЛБҰЛ**(КРЫЛОВ)**

Тойған есек шөпті оттап маңайдағы
Созқап шатқа кетті қай-қайдағы.
Тентіреп өлкені өрлеп келе жатып,
Жолықты бір бұлбұлға тоғайдағы.

– Сенбісің ақын бұлбұл, жаңа көрдім,
Атыңа жұрт мақтаған құмар едім.
Бір сайрап берсең, қалқам, өзім естіп,
Жұрттың сөзін рас па, сынар едім.

Өнерге салды бұлбұл сонда аңыратып,
Шыңғыртып, шымырлатып, сорғалатып,
Мың түрлі күйге салып толқынтады,
Маңайда жан біткенді таңырқатып.

Қой жатыр, қойшы тыңдап тұрды елбіреп,
Көзіне қып-қызыл боп жас мөлдіреп.
Жел соқпай, құс шуламай, бәрі жым-жырт,
Әнге көңіл жіберіп тұрды елжіреп.

Бұлбұл болды, тосып тұр есек сөзін,
Есек жерге қаратып екі көзін:
«Іш пыспай-ақ тыңдарлық бар екенсің,
Әттегене-ай, білмеңсің әтешті өзің!

Екенсің ән салуға сен-дағы епті,
Сен біраз әтеш әнін үйрен!» – депті.
Сол сықылды сыншының сөзін естіп,
Көз көрмеске бұлбұл да ұшып кетті.

Демеймін мені мақтасын,
Я жақсын, я жақпасын.
Сүйтсе де ондай сыншыдан
Құдайым мені сақтасын.

(34)

ҚАРҒА МЕН БҮРКІТ**(КРЫЛОВ)**

Қой жайылып жаздыгүн
Шыққан екен қияға.
Аспаннан бүркіт құйқылжып,
Сорғалап келіп араға,
Бір қозы іліп ап кетті
Құздағы қиын ұяға.
Екпіні күшті ер үшін,
Еңбек қылды жем үшін
Ұядағы балаға.
Көрді де мұны бір қарға,
Желікті бір іс бастарға:
«Қозыны да тамақ деп,
Кім ап шықсын тастарға!
Ең семізін ілейін
Қызық қылып ашарға», –
Деді-дағы, аралап,
Жабысты келіп қошқарға.
Қалшылдап, дірілдеп
Тырнағын салады,
Қанатын қайқайтып,
Ап кетпек болады.
Бүркіттей емес екені
Кешікпей-ақ білінді.
Жабағыға тырнағы
Шықпастай боп ілінді.
Жалпылдап, салпылдап,
Қойшыларға көрінді.
Әдін білмес шіркінді
Құдай әбден қарғады.
Қойшылар көріп күлісіп,
Ұстап алып қарғаны.
Құрысын да шіркіннің,
Семіз қойды алғаны.
Ұшпасын деп қимаған
Қанат, құйрық қалмады.

Бір жіпті берік бек байлап,
Аяғына жалғады.
Балаларға ойын боп,
Қор болып сүйтіп қалғаны.
Азат басың болсын құл,
Қолдан келмес іске ұмтыл!

(35)

(КРЫЛОВ)

Көршіні көрші шақырды,
Болды да сыйлап ас бермек.
Құлығын ішке жасырды:
Баланың әнін есіттірмек.

Балалар шулап, бақырды,
Ынтасы – даусын білдірмек.
Қонақтың күйін қашырды,
Басты ауыртты көп дүрмек.

Алды-алдына кетеді,
Қосылмайды әндері.
Құлағынан өтеді
Құр айғай салған сәндері.

Япырмай, көрші-ай, не қылды?
Бас ауырды, жаңғырды.
Құлағын басып жалынды,
Қойғыза көр деп құрғырды.

Тым-ақ даусын күштеген,
Бекер де емес сенікі.
Сүйтсе де арақ ішпеген
Есті ұлдар ғой менікі.

Есі шықпай мұнан да ішкен артық,
Қисыны жоқ қышқырған не еткен тантиқ!

(36)

(КРЫЛОВ)

Шырылдауық шегіртке
Ыршып жүріп ән салған.
Көгалды қуып гөлайттап,
Қызықпен жүріп жазды алған.

Жаздыгүнгі жапырақтың
Бірінде тамақ, бірінде үй,
Жапырақ кетті, жаз кетті,
Күз болған соң кетті күй.

Жылы жаз жоқ, тамақ жоқ,
Өкінгеннен не пайда?
Суыққа тоңған қарны ашқа
Ойын қайда, ән қайда?

Оныменен тұрмады,
Қар көрінді, қыс болды.
Сауықшыл сорлы бүкшиді,
Тым-ақ қиын іс болды.

Секіру қайда, сүрініп,
Қабағын қайғы жабады.
Саламда жатып дән жиған
Құмырсқаны іздеп табады.

Селкілдеп келіп жығылды,
Аяғына бас ұра:
Қарағым, жылыт, орын бер,
Жаз шыққанша асыра!

Оның, жаным, сөз емес,
Жаз өтерін білмеп пе ең?
Жаның үшін еш шаруа
Ала жаздай қылмап па ең?

Мен өзіңдей шаруашыл,
Жұмсақ илеу үйлі ме?

Көгалды қуып, ән салып,
Өлеңнен қолым тиді ме?

Қайтсін, қолы тимепті,
Өлеңші, әнші есіл ер!
Ала жаздай ән салсаң,
Селкілде де, билей бер!

(37)

(КРЫЛОВ)

Бір таудағы хайуанды бір арыстан
Билеген патшасы екен әуел бастан.
Әділ атақ алмақшы ниеті бар,
Ешкімді ауыртпастан, жылатпастан.

Онысы рас, басында тәуір болған,
Сөйтсе де кімді бұзбас бақ антұрған.
Алдынан жан шықпаған патшамыздың
Ала қойды көргенде көзі ауырған.

Ала қойда кінә жоқ жүннен басқа,
Қойдан қашып шығыпты патша тасқа.
Көрсө қаза тұрады аза бойы,
Болмады бұған айла ойламасқа.

Тұрды патша қайғырып уайым жеп:
«Ала қойды болады қайткенім еп?»
Аю, түлкі – қасында уәзірлері,
Кеңеседі оларға «қайтемін?» – деп.

Қолбаң етіп, қорс етіп сөйледі аю:
Батыр патшам, не керек көп ойлану?
Қойды жан деп, есіркеп кім аяйды?
Ақылы ала қойдың – қырып салу.

Қабағын түйді арыстан сөзін ұғып:
Өлтірмегім оңай-ақ қойды сығып.
Өз жұртын өзі қырған патша бар ма?
Жаман аттан қорқамын, кетсе шығып.

Бекер қан төктірмеңіз, әділ патшам,
Сөкпеңіз, – деді түлкі, – мен сөз айтсам.
Оңаша бір өзенді қойға беріп,
Қайраңында семіртіп, кең жайлатсаң.

Жарлықты кешіктірмей тез беріңіз,
Жаманды жақсыменен тең көріңіз.

Ала қой қорыққаннан өзі азаяр,
Қойшылыққа қасқырды жіберіңіз.

Қара деп қатты тапсыр ала қойды-ақ,
Өзгесі өсер, ол кемір, сөзіме бақ.
Жақсы сөзбен біреуге тапсырған соң,
Жаман аттан боласыз сіз-дағы аулақ.

«Құп» деді, оны арыстан қабыл көрді,
Қасқырға «жақсы бақ» деп жарлық берді.
Ала түгіл ағынан тыныш бопты,
Түлкінің айтқанындай қылып еді.

Түлкінің айтқаны рас, жұрт – ақылсыз,
Көре салды қасқырдан баяғы арсыз.
Антұрғандық түлкі мен арыстанда,
Ол болмаса, не қылмақ қасқыр жалғыз?

(38)

ҚАРҒА МЕН ТҮЛКІ**(КРЫЛОВ)**

Жұрт біледі, күледі,
Сұрқия тілдің жаманын,
Қошеметшілердің амалын.
Сонда да солар қайда жоқ?
Ептеп айтса, ересің,
Артынан өкінсең де пайда жоқ.

Ірімшікті құдайым
Кез қылды бір күн қарғаға.
Алып ұшып барды да,
Қонды бір биік ағашқа.
Үлкен олжа емес пе
Ірімшік деген қарны ашқа?
Бір жеп алып, шүкірлік
Қылайын деп Аллаға,
Тұмсығында ірімшік,
Ойлап қарап тұрады,
Бір қу түлкі сорына
Жақын жерде жүр еді,
Ішіне сақтап қулығын,
Жақындап барып барлайды,
Бұлғақтатып құйрығын,
Қарғаның көзін алдайды.
Тәтті тілмен, тәтті үнмен
Сөйлесуге айланды:
«Қарағым, не еткен сұлу ең!» –
Деп таңырқап таңданды, –
«Не еткен мойын, не еткен көз,
Осыдан артық дейсің бе
Ертегі қылып айтқан сөз?
Қалайша біткен, япырмай,
Мұрныңыз бен жүніңіз!
Періштенің үніндей
Деп ойлаймын үніңіз.
Осы көрікпен, бұл жүнмен,

Әншілігің белгілі,
Ұялмай, қалқам, бір сайра,
Біз де алалық үлгіні.
Құс төресі біздерге
Сіз боларсыз бір күні».
Басы айналды қарғаның
Сұмның айтқан сөзіне.
Қуанғаннан бөртініп,
Бір мастық кірді өзіне.
Өзіне жеткен өңешін
Аямастан қарқ етті,
Ірімшік жерге салп етті,
Іс бітті, қу кетті.

(39)

ЕСЕК

(КРЫЛОВ)

Қырық-елу қос бір жерден
Қайтқан екен керуендер.
Мал айдап барып әр елден
Сауда қылып жүргендер.

Алтын артқан бір есек
Соларменен келеді.
Ол жай жүрсе, жұрт та жай,
Ол желсе, жұрт желеді.

Тамам қостың байлары
Маңайынан кетпейді.
Қошемет қылып бәрлері
Шомын да жөндеп ерттейді.

Ортаға алып әлгіні
Бәрі бірдей сыйлайды,
Біреуі құлағын сүйеді,
Бірі жүнін сыйпайды.

Сылап-сыйпап, қадірлеп,
Беретұғын жем де артық.
Есер шіркін есіріп,
Болып алды тым тантық.

Көш бойы жұрт қасында,
Өзгеменен жұмыс жоқ.
Атты теуіп, адамды
Тістесе дағы сөгіс жоқ.

«Құдай аман сақта, – деп –
Жарда, суда!» – бата алған.
Еркелетіп ат қойып,
«Жаппарқұл мырза» аталған.

Алтын үсте жүргенде,
Сол қадірмен көп жүрген.
Өз ойында көк есек
Өзгеше тудым деп жүрген.

Алтынды бір күн бай алды,
Есектен жұрт та түңілді.
«Жаппарқұл» аты жоғалды,
Боқ тасуға жегілді.

Қарасаңшы бойына,
Баяғы ұзын құлақ қалпың ғой.
Жұрт ергені соңыңа –
Үстіндегі алтын ғой.

(40)

БАҚА МЕН БҰҚА**(КРЫЛОВ)**

Қарасаң, тым-ақ көп
Көре алмас іші тар.
Несі артық, бізден деп,
Салыспақ жұрт та бар.

Су ішкелі бір өгіз
Барып еді бұлаққа.
Бақалар қорқып, тарбақтап
Қашып шықты әр жаққа.

Бақаға өгіз таумен тең,
Ұшып кетті зәресі.
Мақтаншақтың, сен көрсең,
Бақада екен төресі.

Өз-өзінен бір бақа
Күшенді де, бөртінді.
Қарны үлкейді қампайды,
Өгіздей болам деп ісінді.

Қасындағы жолдасқа
«Қара, – деді, – сен бізге!
Қиын ба екен үлкею,
Жеткем жоқ па өгізге?»

«Ісіндің, күпіндің,
Сонда да не пайда?
Түрі жат өгіздің,
Сен қайда, ол қайда?»

Күшенді кеп кіжініп,
Келгенінше шамасы,
«Өстім ғой – деп ісініп,
Дейді: «енді қарашы!»

Қарады да, – «Дәнеме
Болған жоқ қой, қой!» – деседі.
Қызып алған антұрған
Айтқанына көнбейді.

Ақыл қағып, тыпырлап,
Күшенді де, бөртінді.
Іш жарылды сытырлап.
Мақтанам деп өзі өлді.

Таласпа, жаным-ай,
Қолыңнан келмеске.
Боларсың бақадай,
Көп түссең егеске.

(41)

ПІЛ МЕН ҚАНДЕН**(КРЫЛОВ)**

Көшеде піл жетелеп біреу жүрді,
Кім көрген хайуанды мұндай түрлі.
Көрсеткелі ап жүрген жануарды
Тамашалап, артынан жұрт боп ерді.

Көшеде қанден кезді-ай кеп,
Ұмтылды пілге шаптығып.
Шаңқылдап үрді ерленіп,
Тартынбай ұрысар жан шығып.

Қанденге бір ит кездей боп
Деді: «Әдінді білсеңші,
Пілмен ұрысар сиқың жоқ,
Мазақ болмай, қой, көрші!

Қырқылдап қалдың, не бітті?
Әуре болмай, қой! – депті.
Сен бұлқындың, ол кетті,
Жан деген жоқ ол сені».

«Мен де соны білемін,
Сондықтан ер боп келемін.
Ұрыс, соғыс қылмай-ақ,
Ер атанып көремін.

Жұрт мұнымды көрмей ме?
Батыр атақ бермей ме?
Қой, бұл қанден – ер шіркін,
Пілге де үрген демей ме?»

16-ЫНШЫ БӨЛІК

АТТЫҢ СЫНЫ

Шокпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ.
Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желкелі, үңірейген болса сағақ.

Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті,
Қабырғалы, жотасы болса күшті.
Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы,
Тояттаған бүркіттей салқы төсті.

Жуан, тақыр бақайлы, жұмыр тұяқ,
Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ.
Жерсоғарлы, сіңірлі, аяғы тік,
Жаурыны етсіз, жалпақ тақтайдай-ақ.

Кең сауырлы, тар мықын, қалбағайлы,
Алды-арты бірдей келген ерге жайлы.
Күлте құйрық, қыл түбі әлді келіп,
Көтендігі сығыңқы, аламайлы.

Ұршығы төмен біткен, шақпақ етті,
Өзі санды, дөңгелек келсе көтті.
Сырты қысқа, бауыры жазық келіп,
Арты талтақ, ұмасы үлпершекті.

Шідерлігі жуандау, бота тірсек,
Бейне жел, тынышты, екпінді, мініп жүрсек.
Екі көзін төңкеріп, қабырғалап,
Белдеуде тыныш тұрса, байлап көрсек.

Тығылмай әм сүрінбей жүрдек көсем,
Иек қағып, еліріп жүрсе әсем.
Шапса жүйрік, мінсе берік, жуан, жуас,
Разы емен осындай ат мінбесем.

Аяңы тымақты алшы кигізгендей,
Кісіні бол-бол қағып жүргізгендей.
Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс,
Ыза қылдың қолыма бір тигізбей.

1886-ыншы жылы

17-ІНШІ БӨЛІК

ӘҢГІМЕ МАСҒҰТ

(1)

Я, Алла, құрметінде достың Махмұт,
Тілге жар бер, білінсін тура мақсұт.
Һарун Рашид халифа заманында
Бағдатта бір жігіт бар аты Масғұт.

Шаһардан бір күн Масғұт шықты тысқа
Барды ма кезі келіп бір жұмысқа?
Бір ұры бас сап тонап жатқан жерде
Бір бишара кез болды шал байғұсқа.

Шал байғұс айғайлайды аттан салып,
Айырып алған жан жоқ оны барып.
Кім де болса бір ерлік қылайын деп,
Масғұт ұшты ұрыға оңтайланып.

Масғұтты ұры шапты қылышпенен,
Тәуір-ақ жан сақтапты жұмыспенен.
Есен-аман шал-дағы құтылыпты,
Масғұттан жау қашқан соң ұрыспенен.

Масғұтқа келді әлгі шал көзін тіктеп,
Көрсе, бастан ағып тұр қан дірдектеп.
Мұның қарызын мен де өтеп кетейінші.
Жігіт қой ер көкірек, жау жүрек деп:

– Ей, жігіт, не қылсаң да, ер екенсің,
Көргейсің ерлігіңнің берекесін.
Себеп боп мені ажалдан сен айырдың,
Маған қылған қарызыңды Алла өтесін.

Бай емен, батыр емен, хан емеспін,
Атақты артық туған жан емеспін.
Себеп болып айырдың мені ажалдан,
Жақсылықты білмейтін шал емеспін.

Мен бір шал дүниеде жиһан кезген,
Ертең түсте кетемін шаһаріңізден
Ертерек пәлен жерден тосып тұрып,
Алып қал бір базарлық, жаным, бізден.

Пұл үшін қызықпассың, сен де бір ер,
Сені маған кез қылған пәруардігер.
Бір құданың хақы үшін мен тілеймін,
Қабыл көр, сертім үшін қолыңды бер!

– Ұрыға жібермедім мен намысты,
Кім бұлдар мұндай-мұндай қылған істі.
Алла хақы деген соң амал да жоқ,
Барайын деп уағда етіп, қол қағысты.

Ол жерге ерте тұрып жігіт барды,
Шал да душар алдынан бола қалды.
Қолынан ұстап алып, ертіп барып,
Далада бір бұзылған тамға апарды.

Барса, тамда бір гүл бар солқылдаған,
Басында үш жеміс бар былқылдаған:
Бірі – ақ, бірі – қызыл, бірі – сары,
– Таңдап ал, мен берейін бірін саған.

Ағын жесең, ақылың жаннан асар,
Сарыны алсаң, дәулетің судай тасар,
Егерде қызыл жеміс алып жесең,
Ұрғашыда жан болмас сенен қашар.

Ол жігіт сөзін ұғып тұра қалды,
Көзін төмен жіберіп, аз ойланды.
Ақ пен сары екеуін алмаймын деп,
Қызыл жеміс жеймін деп қолқа салды.

– Мен беремін, танбаймын айта тұра,
Өкінбесең түбінде жүре-бара.
Ақ пен сары екеуін алмағаның,
Мәнісін айтсаң қайтем, жаным, сірә.

– Мен болсам, егер ағын жемек едім
Ақылды болдым елден бөлек дедім.
Мен ақылды билемен, не қылсам да,
Мені ақыл билесе керек дедім.

Ақылды жан табылмас маған сырлас,
Көріне тентек көп надан мойын бұрмас.
Әділетсіз, ақылсыз, арсыздарды
Көре тұра, көңілде тыныштық тұрмас.

Адам дертті болмай ма құса тартып,
Тұщы ұйқы ұйықтай алмай түнде жатып.
Ептеп бағып, есерге ем таба алмай,
Тәтті тамақ жей алман дәмін татып.

Сарыны жеп, мен болсам байдың өзі,
Аузында тамам жанның болдым сөзі.
Пәленшеден бір нәрсе алсақ-ау деп,
Тігілер жан біткеннің маған көзі.

Жұрт күндер жұрттан артық байлық үшін,
Бұлдайды біреу күшін, біреу түсін.
Не қылса да, надандар алмақты ойлар,
Мал антұрған күйдіріп елдің ішін.

Еңбексіз мал дәме етпек – қайыршылық,
Ақылды ерге ар болар ондай қылық.
Оны ойларлық бұл күнде адам бар ма,
Пайда ойламай қылады кім татулық?

Берсең, қалар оларда несі ардың?
Бермесең, сен-дағы ит бірге болдың.
Не өзің ит немесе бар елің ит,
Дауасыз бір пәлеге міне қалдың.

Қызылды жесем, мені әйел сүйер,
Арамдыққа жүрмесем, не жан күйер?
Ұрғашы да көп жан ғой, досым болса,
Деп едім бір пайдасы маған тиер.

Еркектің еркек адам болса қасы,
Қатын, шеше, қызы жоқ кімнің басы?
Жан қаһар, қара халық қастық қылса,
Сонда ұрғашы болмай ма арашашы?

Тегінде адам басы сау бола ма?
Бойында тексерілмес дау бола ма?
Ері ашу айтса, әйелі басу айтып
Отырса, бұрынғыдай жау бола ма?

Соны ойлап, қызыл жеміс мен таңдадым,
Берсеңіз жемек болып бел байладым.
Топа-торсақ бұл сөзді айтқаным жоқ,
Басын да ойлап, тегін де абайладым.

Бұл сөзге салып тұрды шал құлағын,
– Ендеше тауып айттың, же, шырағым.
Ақыл, дәулет әуелден өзінде екен,
Өміріңше артылсын, жаным, бағың!

Бұл шал бөтен шал емес, Қыдыр еді,
Ебін тауып даруға кезі келді.
Сөзіне, ақылына, қылығына
Разы болғаннан соң, бата берді.

Сол Масғұт Қыдыр шалдан бата алыпты,
Соңында Шәмсі-жиһан атаныпты.
Мағынасы: «бұл дүниенің күні» деген,
Жетіліп бізге ғибрат сөз қалыпты.

Сол заманда-ақ надандар шырыш бұзған,
Жалғанның дәмін бұзып, жоқ қылғызған.
Ақыл мен мал екеуін асырай алмай,
Арашаны іздепті қатын, қыздан.

Ендігіге не сұрау бұл заманда?
Ақыл-ой, ар-намыс жоқ еш адамда.
Өлген мола, туған жер жібермейді,
Әйтпесе тұрмас едім осы маңда.

(2)

ЕСКЕНДІР ӘҢГІМЕСІ

Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?
Македония шаһары – оған мекен.
Филипп патша баласы, ер көңілді,
Мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен.

Филипп өлді, Ескендір патша болды,
Жасы әрең жиырма бірге толды.
Өз жұрты аз көрініп, көршілерге
Көз алартып қарады оңды-солды.

Сұмдықпен ғаскер жиып қаруланды,
Жақын жерге жау болды, тұра аттанды.
Көп елді күтінбеген қырды, жойды,
Ханды өлтіріп, қаласын тартып алды.

Жазасыз жақын жердің бәрін шапты,
Дарияның суындай қандар ақты.
Шапқан елдің бәрін де бодам қылып,
Өкіметін қолына тартып апты.

Ескендір елде алмаған хан қоймады,
Алған сайын көңілі бір тоймады.
Араны барған сайын қатты ашылып,
Жердің жүзін алуға ой ойлады.

Қан ішер қаһарлы хан ашуы көп,
Атағынан қорқады жұрт қайғы жеп.
Сол күнде қошеметші айтады екен,
Ханның ханы, патшаның патшасы деп.

Атағы талай жерге оның жетті,
Жердің жүзін алуға талап етті.
Есепсіз әскер ертіп, жарақтанып,
Есіткен елдеріне жүріп кетті.

Алдынан шыға алмады ешкім мұның,
Бәрін алды, қорқытты жолдағының.
Жан шықпады алдынан, тоқтауы жоқ,
Жер жүзін жеке билеп алмақшының.

Жүре-жүре бір елсіз шөлге түсті,
Алып жүрген суының бәрін де ішті.
Адам, хайуан бәрі де бірдей шөлдеп,
Басына құдай салды қиын істі.

Сандалды сар далада су таба алмай,
Шөлдеген жұрт қайтеді бос қамалмай?
Қызметкердің бәрін де өлтірмекші
Болыпты, шөлдегенге шыдай алмай.

Мысалы, астындағы ат о-дағы ұшты,
Ескендір де атының жалын құшты.
Жалтырап сәуле берген бір нәрсеге
Патшаның ат үстінде көзі түсті.

Барса, бір сылдыр қаққан мөлдір бұлақ,
Таспадай бейне арықтан шыққан құлап.
Түсе сала Ескендір басты қойды,
Ішсе, суы өзгеше, тәтті тым-ақ.

Кепкен балық келтіртті сонда тұрып,
Сол суға балықты алды бір жудырып.
Исі, дәмі өзгеше болып кетті,
Таң қалды, мұның бәрін суға жорып.

Ескендір қолына айтты: «Бұл неткен су?»
Бәрің де ішіп, бұл суға бетінді жу!
Бір бай елден осы су шыққан шығар,
Өрлеп барып, үстіне тігелік ту.

Бұл салқын, тәтті суға қаныңыздар,
Шақ келер маған жан жоқ, наныңыздар.
Менен қалмай, бұл суды шапшаң өрлеп,
Талқан қылып шаһарын алыңыздар!».

Жарлық шашты, қол жүрді суды өрлей,
Шаһзадаға бармаққа дамыл көрмей.
Көкпеңбек темір киген өңкей батыр
Тарттырып жөнеледі сырнай-керней.

Сол әскер суды өрлеп талай жүрді,
Судың басы бір құзар шатқа кірді.
Шаттың аузын бекіткен алтын қорған,
Қақпасы бекітулі, көзі көрді.

Қақпаны ашайын деп хан ұмтылды,
Тұтқасын олай-бұлай қатты жұлды.
Аша алмады қақпаны, үміт үзді,
Ақылдасып тәуір-ақ амал қылды.

Ескендір тоқтау көрмей өскен жан ғой,
Келмей ме тоқтаусыздың бәрі даңғой?
Дел-сал болып бәрі де қайта шықты,
Бәрі де ала алмасты байқаған ғой.

Долдықпен хан Ескендір ашуланды,
Ашуланып қақпаға жетіп барды.
Қақпаны дүбірлетіп қағып-қағып:
– Қақпанды аш! – деп барынша айғай салды.

Қақпаның ар жағынан біреу келді,
Күзетшісі сол екен, дыбыс берді.
Қақпаны саған ашар рұқсат жоқ,
Бұл – құдайға бастайтын қақпа, – деді.

– Білмесең, мен Ескендір патша деген,
Жер жүзінің соғыста бәрін жеңген.
Қақпанды аш, хабарыңды айт, білдір маған,
Қорлығым өзім туып, көз көрмеген.

– Мықтымын деп мақтанба, ақыл білсең,
Мықты болсаң, өзіңнің нәпсінді жең!
Іші тар, көре алмастың біреуі – сен,
Ондай кісі бұл жерге келмейді тең.

– Талпынған талаппенен мен де бір ер,
Көп жүрдім, кездей келді көрмеген жер.
Ең болмаса, халқыма көрсетейін,
Сый қылып, белгі болар бір нәрсе бер.

Қақпадан лақтырды бір орамал,
Сыйым – осы, падиша, мынаны ал!
Ішінде бір нәрсе бар ақыл берер,
Апар-дағы, ойланып, көзіңді сал!

Орамалды қуанып қолына алды,
Сый алдым деп халқына қайта салды.
Қараса, ішіндегі бір қу сүйек,
Бұл не еткен мазағы деп аң-таң қалды.

Ашуланып сыйына болды кекті,
– Ең болмаса білмеді сый бермекті.
Осы менің теңім бе? – деп ақырып,
Лақтырып жіберді сол сүйекті.

Жолдасы Аристотель ақылы мол,
Лақтырған сүйекті алады сол.
Ханға айтты: «Қасиет бар бұл сүйекте,
Көзіңе көрсетейін, хабардар бол».

Сол күнде Аристотель жеке дара,
Ақыл сөзін тыңдамай бар ма шара:
Таразыны әпкел де, сүйекті сал,
Бір жағына алтын сап, өлшеп қара!

Бұл сөзге Ескендір де қарай қалды,
– Таразыны құрдырып, ортаға алды.
Қанша алтынды күміс пен салса-дағы,
Бір кішкентай сүйекті аудармады.

Мұны көріп Ескендір аң-таң қалды,
Бар қаруын алтынға қоса салды.
Енді қайтер екен деп қарап еді,
Бұрынғыдан қу сүйек ауырланды.

Аристотель хәкімге патша келді:
– Мына сүйек қазынаның бәрін жеңді.
Бұл сүйекті басарлық нәрсе бар ма?
Ақылыңмен ойланып тапшы! – деді.

Хәкім жерден топырақ алып барды,
Бір уыстап сүйекке шаша салды.
Ана басы сылқ етіп жерге түсіп,
Сүйек басы жоғары шығып қалды.

Ескендір мұны көріп аз тұрады,
Хәкімді аулақ жерге шақырады.
– Таң қаларлық іс болды мұның өзі,
Мәнісін айтып берші, – деп сұрады.

– Бұл – адам көз сүйегі, – деді ханға.
Тоя ма адам көзі мың мен санға?
Жеміт көз жер жүзіне тоймаса да,
Өлсе тояр, көзіне құм құйғанда.

Кәпір көздің дүниеде араны үлкен,
Алған сайын дүниеге тоя ма екен?
Қанша тірі жүрсе де, өлген күні
Өзге көзбен бірдей-ақ болады екен.

Ашуланба, ей, патшам, айтайын дат:
Алтын қақпа бермеді сізге рұқсат.
Сый сұрадың, бергені – бір қу сүйек,
Мұны көріп, алыңыз сіз де ғибрат!

Ойлап-ойлап патшаның мойны түсті,
Құдайым көрсетті деп бұл бір істі.
Бекерлік екен менің бұл ісім деп,
Қолын алып жұртына қайта көшті.

Аз-ақ сөз айттым, бітті бұл әңгіме,
Мұны бір өзге сөздің бірі деме.
Қарның тойса, қайғырма мақтан үшін,
Тоймас көзің толар деп қайғы жеме.

Қу өмір жолдас болмас, әлі-ақ өтер,
Өз күлкіңе өзің қарық болма бекер!
Ұятың мен арыңды малға сатып,
Ұятсызда иман жоқ, түпке жетер.

Мақтанасың біреуге мақтасын деп,
Шаужайымнан еш адам қақпасын деп.
Сен кеткен соң артыңнан күліп қалар,
Антұрғаннан құдайым сақтасын деп.

Ақылсыз өзін мақтап былжырайды,
Бойыңа өлшеп сөйлесең, нең құрайды?
Жақсы болсаң, жарықты кім көрмейді.
Өз бағанды өзіңнен кім сұрайды?!

АБАЙ

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі

(1)

23-ші июньде 1904 жылында туған жері Шыңғыс тауында дүниеден қайтты. Атақты қазақ ақыны, Шыңғыс елінің қазағы Абай Құнанбайұлы, кітапша шын аты Ибраһим, бірақ қазақ әдебі бойынша шешесінің еркелетіп қойған Абай атын халық атап кеткендіктен, біз де Абай дейміз.

Абайдың әке тұқымы Тобықтыға басшы болған, би болған белгілі атасынан еді. Үлкен атасы Ырғызбай 1750 жыл шамасында Ырғыз деген өзенде туған екен. Халқының қолбасы батыры һәм биі екен. Тобықтының аз уақытында Түркістан жағынан елін бастап ауып келіп, осы Шыңғыс тауы мал бағуға аса жарамды жер деп орын қылыпты. Онан соңғы атасы Өскенбай би халық ортасында «Әділ би» атанып, бөтен алыс елдің адамдары да орталарындағы үлкен дауларына сол кісіні іздеп келіп, жүгініп, билік айтқызып, бітіп қайтады екен. Өз әкесі Құнанбай жұрт аузына қараған қатты, есті кісі болып, бөтен елдерді де билеп, ел ішіне бір ғана төре тұқымы сұлтан болып жүрген кезде солармен таласып, Қарқаралы округіне ол қазақтан сұлтан болған кісі еді. Уақытындағы елдің құр мұсылманмын дегеннен басқа діннің не екенін білмей, қан жеп, неше түрлі ырымдарға табынып жүргеніне қатты тыю салып, анық шарифат қоспаған істі қылған, ғайри бұзықшылық іс қылғандарға бек ауыр жаза салып, халыққа ауыл басы молда ұстатып, қадари-хәл¹ ғылымның жолын көрсетіп, үлгі салған. Өзге жұрт орыстан баласын жасырып жүргенде, балаларына орысша оқу оқытып, Халиулла деген баласын Омскі кадетский корпусынан оқытып, онан соң Мәскеудегі Павловский кавалерийский школдан оқытып, сабақты жақсы бітіріп корнет болып қызметте жүргенде, ауырып дүниеден қайтып еді.

Қартаң тартқанда, халық Меккеге барғанды білмейтұғын уақытында әуел бастан Мекке барып, онан келген соң ешбір дүние сөзіне кіріспей, бір ғана ғибадатын қылып, өлгенше үйден шықпай өтіпті.

Абайдың шешесі – Ұлжан Қарқаралы оязына қарайтұғын Қуайдырай Мыржық деген жердегі Қаракесек Бошан руынан Бертис деген бидің тұқымы. Қазақ ортасында елді күлдіргі қалжыңымен сөгіп, шешендікпен атақ алған Қантай, Тонтаймен туысқан Тұрпанның қызы еді. Тонтай өзі малды кісі екен. Бір-екі ауырғанда қожа-молдалар жиылып келіп, көңілін сұрай беріпті. Ақыры өлер жолы ауырып, қатты болып жатқанда қожа-молдалар тағы да келіп,

¹ قدری حال – (араб.). [қәдәрі хәл] – хәлі жеткенше, шамасы келгенше

көңілін сұрап отырғанда айтыпты дейді: «Жазыла-жазыла қожа молдалардан да ұят болды, енді өлмесе болмас», – депті.

Абай 1845 жылы жылан жылында туды, 1904 жылы ұлу жылында 60 жасында дүниеден қайтты.

Абай 10 жастан 12 жасқа шейін қырда мұсылманша оқып, 13 жасқа шығарда Семейде молда Ахмет Ризаның медресесінде оқыған. Медреседе жүрген уақытында, үш айдай орыстың приходский школынан орысша сабақ оқыған. Ақыры төрт жыл мұсылманша, 3 айдай орысша оқыған соң, 14 жаста сабақтан шыққан. 15 жаста-ақ балалық қылмай үлкендерден білімі артып, ел ішінде жұртты аузына қаратып, басшылыққа бұрынғы төрелермен талас қылып, әкесіне үлкен көмегі тиген. Тұрғылас елдің жақсылары баласынбай аузына қарай бастаған, ол уақытындағы елдің адамдары не қылса да, аталарындай үлгі аларлық би болады дескен. Бірақ ондай би болуға заманның өтіп кеткенін қайдан білсін. 20 жасында Абай халық ортасында маңдай басы шешен болды. Халық жайынан, бұрынғы әдетті, ғұрыпты, ескі білікті билердің қиын іс туралы қылатұғын биліктерін көп білген. Өзінің зейіні артық болған соң, кәрі мақалдарды, неше түрлі қазақтың білімділері мысал үшін айтқан әңгімелерді бірін ұмытпай біліп алған. Қазақтың ескі заманы болса, бұрынғы қазақтың атақты биінің бірі болмағы анық еді.

Уақытында аз да болса ислам діні, ғылымы кіріп келе жатқан жаңа заманның ирадымен¹ арабша, парсыша, түркіше кітаптарды көп оқып, олардың ішіндегі ғылымнан үлкен хабардар болды. Сол талаппенен қырда арабша, парсышаға Абайдан артық білетұғын ешкім болмады. Шала оқыған ғылымы бар молда, қожалар Абайдан қашып жүруші еді. Өзге жерде өтірікті шындай жұртты аузына қаратып жүргенде, Абай алдында надандығы білініп, масқара болып қаламын ба деп.

Абай ғибадат турасында көрнеу, сырты тақуа кісі емес еді. Жай уақытта намазын көп оқымаушы еді, бірақ рамазан айында ораза ұстап, намазды сонда үзбей оқушы еді. Ол оқыған кезінде өзгелерді «асығыс отырып, сендер көңілді алаң қыласыңдар» деп өзі жеке асықпай оқып, отырып алушы еді.

Әсіресе иғтиқадқа² бек мухкәм³ еді. Не іс қылса да, насихат айтса да «мынау құдайшылыққа жөн, бүйтсе адамдыққа жөн» деуші еді. Ғибадаттың ең үлкені – көңілдің тазалығы, адам баласына жаны ашырлық деп, сыртымен сопысынып, тақуасынған кісіні қатты ұнамаушы еді. Мұндай адамдар халық үшін ғибадат қылмайды, халықпен шын көкірегі иімес, қара жұртқа құрмет-

¹ اراده – (араб.). [ирадә] – қалау

² اعتقاد – (араб.). [и‘тиқад] – имани сенім

³ محکم – (араб.). [мухкәм] – берік

ті болмақтан басқасы жоқ деп. «Құдайға шын көңілмен ғибадат қылған кісі құпия қылады» деп, бұл тұғралы айтқан:

Алла деген сөз жеңіл,
Аллаға ауыз қол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл,
Өзгесі Хаққа жол емес.

Абай 30 жасында барша халық ортасына атағы жайылып, білікті болды. Бөтен елдің басшы адамдары құда-тамыр болып, жақындық қылып, араздық, жаулық қылмай жүрді. Ұрлық қылған кісіге, зорлық қылғандарға жазаны аямай салып, қатты қысымшылық көрсетуші еді. Ұры ауылының маңынан жүре алмаушы еді. Бірақ осы ұрыны қатты тыямын дегендіктен, қазақтың бұрыңғы заманнан барымташыл әдеті қалмағы қиын болып, ел ішінде көнбеймін дегендер партия қылып, көп әуре қылды. Абай бір кезі келіп тұрған самарод¹ еді. Бірақ халықтың надан уақытында шығып, есіл өнерінің пайдасын кәміл көрсете алмай, қызықты өмірінің бәрі елдің шуылдақ партиясымен әурелікке өтті. Бұл тұғралы бір өлең:

Өзелде тәңірім сорлы етті,
Арсыз елмен әуре етті,
Жалғыз үйде күңіреңтті,
Тағдырға білдік көңгенді.

Адам деген даңқым бар,
Адам қылмас халқым бар,
Өтірік пен өсекке
Бәйге атындай аңқылдар
Тұла бойым шіміренді,
Барма топқа шақырмай.
Жат үйінде шатылмай,
Шыдармын ба, япырмай,
Жатуға шықпай үйде енді?

Абай 14 жаста-ақ біреуді мазақ яки қалжың қылып, құрбылар ортасында өлең шығара бастаған. Олар жатқа үйреніп, айтысып жүрген. Бірақ өзі оған өлеңші екенмін деп көңіл қоймаған. Қазақ ортасында ақындықтың пәлендей

¹ Самарод – (орыс.). – жаратылысы бөлек

қадірі жоқ нәрсе. Қайдағы қошеметпен біреуді мақтап өлең айтып, бірдеме аламын ба деген кедей адамдар айтып жүрген соң, қазақтың төрелері мақтанды қылады екен: «Тұқымымыздан бақсы яки ақын шықпайды», – деп. Соңғы уақытта Абай өзі өлеңнің өнер екенін біліп, жаза бастаған соң, бұрынғы ақындар надандықпен өлеңді өнер орнына ғибрат үшін айтпай, тіленшілік орнына айтқандықтан, ақындықтан да, өлеңінің де қазақ ортасында бағасы кеткендігін айтып, өзін олардың ирадынан басқа қылып алмақ, пайда үшін емес, халықты ғылымға ұмтылтып, көңіл көзін ашпаққа ғибрат үшін жазғанын білдіріп өлең шығарған:

Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап,
Мақалдап айтады екен, сөз қосарлап.
Ақындары ақылсыз, надан келіп,
Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап.

Қобыз бен домбыра алып топта сарнап,
Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап.
Әр елден өлеңменен қайыр тілеп,
Кетірген сөз қадірін жұртты шарлап.

Мал үшін тілін безеп, жанын жалдап,
Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап.
Жат елде қайыршылық қылып жүріп,
Өз елін бай деп мақтар құдай қарғап.

Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап,
Жиса да, бай болмапты, қанша малды ап,
Қазаққа өлең деген бір қадірсіз,
Былжырақ көрінеді солар дандақ.

Ескі бише отырман бос мақалдап,
Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.
Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел,
Келейін сендерге де енді аяңдап.

Абай әлде бойына біткен өнерін жарыққа шығарып, білдіре алмай кетуге де болатұғын еді. Егерде 80-ші жылында жер аударылып келген Михаэлис деген бір білімді кісімен таныс болмаса, һәм Михаэлис пен Маковецкийдің атына басылған «Қазақтың ескі әдет-ғұрпы» деген кітапты жазып аламын деп

жүрген Гросс деген кісіге таныс болмаса. Бұл Гросс һәм Михаэлис Абайдікіне қонақ болып, келіп-кетіп жүрген. Абайдың ғылымға бетін түзеп жібермекке осы кісілер үлкен себеп болған. Абайды орыстың белгілі жазушылары Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтыков, Достоевский, Белинский, Добролюбов, Писарев деген кісілердің шығарған кітаптарымен таныс қылған. Абай өле-өлгенше «Менің әкемнен артық жаны ашырлық қылып, дүниеге көзімді ашқан Михаэлис», – деп айтып отырушы еді.

Абай соңғы замандарда Спенсердің, Опитен, Луистің позитивный хикмалығын, Дрепердің Еуропаның ғылымы туралы жазғанын, Чернышевскийдің заманындағы жазылған статьяларды һәм оның өмірін оқып отырушы еді. Әсіресе, Абай Лермонтовтың жазғанын ұнатушы еді. Бұның өлеңін қазақшада өлеңмен перевод¹ қылып еді: «Дума», «Кинжал», «Парус», «Молитва» деген һәм ғайри бәйіттерін де переводтап еді.

Абай Крыловтың басняларын да перевод қылды. Қазақтың ұғымына ыңғайлы деп Абай қазақша өлеңмен «Онегинді» перевод қылды. Қазақ ортасына қатты жайылып кетті. Қазақтар «Татьянаның хатын» бек таңсық көреді. Абай өзі Толстой мен Салтыковтың шәкірті еді. Орыс школындағы балалардың анықты ғылым іздемей адвокат болып, полиция қызметіндегі төре болып пайда таппақ болатұғынын сөгіп, оларды Толстой, Салтыков-Щедрин кітабын оқып, солардың жолында бол деп өлең шығарған.

Абай өзі жасында ғылым оқи алмай қалғанын арман етіп жазған өлеңі:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ер жеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.

Осы өзінің өкінгендігінен балаларын орыс оқуына берді. Өзге қазақша баласын мал пайдасына, яки мақтан пайдасына бола оқытпай, бір ғана ғылым біліп шығармаққа жәһд² еткенін өлеңіне жазған.

Адамның бірі қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім.

¹ Перевод – (орыс.). – аудару

² جَهِد – (араб.). [жәһд] – ынта, талап

Екінші баласы Ғабдурахимды городской школды¹ бітірген соң Томнский, реальный² училищеден өз ақшасымен жіберіп оқытты.

Қазақтың әуел өз ақшасына баласын оқытқан осы кісі шығар, жылына неше жүз тенге расход³ қылып. Ғабдурахим реальный училищені бітіріп, Петербургтағы технологический институтке түсемін деп барғанда, онда Ласовский деген бұл жақта ояз болған таныс кісі жолығып, соның советі⁴ бойынша Михайловский артиллерический⁵ училищеге түскен. Одан бітіріп шыққаннан кейін, елінің сорына үміт қылып жүрген, ғылымға зерек, халқына еңбек қылмақты қарыз білген Ғабдурахим 1895-інші жылы 27 жаста военный⁶ артиллерический академияға түспекке дайындалып жүргенде, «Костоед» деген науқас болып дүниеден қайтты.

Орыс ғылымын кітапта оқығандық Абайдың көңіліндегі ақындығын қозғап, Абай өзін қазақтың ғибрат алатұғын ақыны біліп, елдің шатақ сөзінен қашып, өлең жазып отырмақ болды. Үйткенімен, ел де тынышына қойған жоқ. Бірақ әрбіреуі қозғалған уақытында кез келген қағазға жазып тастаушы еді. Әуес қылған жастар алып, таратып кетуші еді. Абайдың халықты сөгіп шығарған өлеңдері қазақтың қай шетіне болса да жайылды.

Абай өзінің тереңнен жазатұғын ақын екенін біліп, елдің ұғымсыздықтан әншейін, өлеңнен артық қадірін білмегендігіне ыза болып жазған өлеңі:

Батырды айтсам ел шауып алған талап,
Қызды айтсам, қызықты айтсам қыздырмалап,
Әншейін күн өткізбек әңгімеге
Тыңдар едің әр сөзін мыңға балап.

Ақыл сөзге ынтасыз, жұрт шабандап,
Көнгенім-ақ соған деп жүр табандап.
Кісімсінген жеп кетер білімсіз көп,
Жіберсем, өкпелеме, көп жамандап.

Өзге алыс ел құмар болып, Абайдың өлеңін жаздырып алып, жиылған топта Абайдың насихатын оқыса, ұқпаса да құлақ қойып, тыңдап отырғандарына

¹ Городской школ – (орыс.). – қалалық мектеп

² Реальный – (орыс.). – шынайы, нағыз

³ Расход – (орыс.). – шығын

⁴ Совет – (орыс.). – кеңес

⁵ Артиллерический – (орыс.). – артиллериялық

⁶ Военный – (орыс.). – әскери

қарағанда, қайта ең жақын туысқан елі Тобықтының көбі айтқан сөз, жазған өлеңімен ісі жоқ болып, өзіне жаулық ойлайтұғынына ыза болып жазғаны:

Патса құдай, сыйындым,
Тура баста өзіңе.
Жау жағадан алған күн,
Жан көрінбес көзіме.
Арғын, Найман жиылса,
Таңырқаған сөзіме.
Қайран сөзім қор болды,
Тобықтының езіне.

Абай соңғы уақыттарында елдің партиясынан да жалығып, һәм айтқан сөзді ұғып жұрт түзелетұғын сықылды емес екенін біліп, көңілі қалыңқырап өзі сөзге араласпай үйде жатамын деп жазғаны:

Менсінбеуші ем наданды,
Ақылсыз деп қор тұтып.
Түзетпек едім заманды,
Өзімді тым-ақ зор тұтып.

Таппадым көмек өзіме,
Көп наданмен алысып.
Көнбеді ешкім сөзіме,
Әдетіне қарысып.

Әринемен ел кетті,
Қоқиланды, мақтанды.
Қуат бітті, күн өтті,
Жарылқа, құдай, жатқанды.

1904-інші жылы 14-ші майда Абайдың ең жақсы көретұғын баласы Мағауия дүниеден қайтты. Осы баласын городской училищеден оқытып жүріп, денсаулығы нашар болған соң қайта қолына алып еді. Бұл өлім Абайға тым қатты батып кетті. Өзі бір түрлі сынып, жүдеп, елдің эне-міне деп уатамын деген сөзінен де аулақ жерде жалғыз отырғысы келіп, ешнәрсеге араласпай, Мағауиядан кейін 40 күннен соң, өзі де дүниеден қайтты. Марқұмның 1893-ші жылы жазған бір өлеңі:

Келгендей жүрегімді қан қылды,
Өткен адам, өлген жан.

Ақыл іздеп, зарлап,
Бәрін сынап сандалған.
Бірін таппай солардың,
Етті ішіме ой салған.
Тұла бойды улатты,
Бәрі алдағыш сұм жалған.
Басыңа тиді, байқадың,
Бәрінен басты шайқадың.
Тағы бар ма айтарың?
Танығыш болсаң, енді нан!

(2)

Бұрын да айтылып еді, Абай бала жасынан қазақтың тәуір жігіті партияда күшті боламын деп талап қылғаннан басқаны ойламайтұғын уақытта өсті деп. Сол себепті жазушылықтың өзі де екінші дәрежеде қалып, салақ болып, берірек ұлғайғаныңқыраған кезінде өкініш түсіп, жасынан ғылым жолында болмай, қазақтың айқайымен жүргендіктен кешірген өмірінің жазған өлеңінің ирадсыз болып, яки ғибрат алмаққа жарамайтұғын, ақылға сыйымсыз жері болса кейінгі замандағы сынаушы жастардан өзінің тәрбиесіз, үлгісіз өскен өмірін айтып, надан елдің ішінде неше түрлі машақат, әурешілікпен бойды ыза кернеп өткен қатем болса аяп, аз сөзге көріңдер деп жазғаны:

Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат, ғадауатпен майдандасқан,
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?

Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма?
Біреуге жай, біреуге тез болмай ма?
Асау жүрек аяғын шалыс басқан
Жерін тауып артқыға сөз болмай ма?

Сонда жауап бере алман мен бишара,
Сіздерге еркін тиер, байқап қара.
Екі күймек бір жанға әділет пе?
Қаны қара бір жанмын, жаны жара.

Жүрегіңнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.

Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!

Жасымда албырт өстім, ойдан жырақ,
Айлаға, ашуға да жақтым шырақ.
Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етекбасты көп көрдім елден бірақ.

Ой кіргелі тимеді ерік өзіме,
Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме.
Өзі ермей, ерік бермей, жұрт қор етті,
Сен есірке, тыныш ұйықтат, бақ сөзіме!

Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей,
Мен келмеске кетермін түк өндірмей.
Өлең шіркін – өсекші, жұртқа жаяр,
Сырымды тоқтатайын айта бермей.

Абай жазған өлеңдерінен басқа әншейін отырғанда, көбінесе, өзінің қызықты көріп, көңілі рахат болатұғын сөзін ұғар деген бала-шағасы, уә ғайри жөнге талап байыпты жас жігіттер ортасында өзге ел сөзі, шаруа сөзі сөйленбей, өзінің білгенін, сезгенін айтып, адамның адамшылығы қандай мінезбен түзеледі, қандай құлықпен бұзылады, ғалымды қалай іздеуге керек, өмірді қалай кешірсе жөн болады, бұрын қандай ғалымдар өткен, олардың артықша айтқан сөздері қандай, әйтеуір, не түрлі насихатпен болсын жастарға ғибрат болып, адамшылығы түзелер деген сөзді айтып отырудан қанша уақыт болса да еш жалықпай, ынталы көңілмен бек рахаттанып айтып, ұқтырып отырушы еді. Бұл уақытта бір адам әншейін шаруа жайынан, ел жайынан сөз сөйлесе, бек ренжіп, ашуланып қалушы еді. Қанша халық надан болса да, Абайдың насихатын көп тындап, қасында болған жігіттер өзгелерден бір түрлі медреседен оқыған ғылым жолындағы кісі сықылды әрнәрсенің жөнін біліп, жаман-жақсыны көп айырып, надандықтан шығып қалушы еді. Өзі алдын медресе біліп, ұқса-ұқпаса да халыққа білгенін айтып, үйретіп отырғанын ең қызықты өмірім деп жазғаны:

Ақырын жүріп анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстаздық қылған жалықпас,
Үйретуден балаға.

Абайдың өміріндегі ең жақсы көретұғыны таза көңіл мен достық еді. Өзгеден табылмаса қатын-балаларың дос қой, солармен болса да абылжырасып, сүйіскен өмірден артық өмір болмайды деуші еді.

Махаббатсыз дүние дос,
Хайуанға оны қосыңдар.
Қызықтан өзге қалсаң бос,
Қатының, балаң, досың бар.
Жүрегі жұмсақ білген құл,
Шын дос таппай тыншымас.
Пайда, мақтан бәрі – тұл,
Доссыз ауыз тұшымас.

Кәкітай Ысхақұлы Құнанбаев

